

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
KIRJANDUSE JA TEATRITÄADUSE OSAKOND

Triin Lees

NÕIA KUJUTAMINE EESTI LASTEKIRJANDUSES

Bakalaureusetöö

Juhendaja Janek Kraavi

Tartu 2013

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. FANTAASIAKIRJANDUSE TAGAMAAD JA ŽANRI POPULAARSUS	5
1.1. Nõiduslikkuse erinevus laste- ja noortekirjanduses	7
1.2. Nõiaraamat – muinasjutt või hirmukirjandus	9
2. NÕID USUNDILOOST LASTEKIRJANDUSSE	13
2.1. Eestlaste nõiausk	14
2.2. Nõid kui ühiskonnaliige	15
2.3. Lastekirjanduse nõiakuvand	17
3. LASTEKIRJANDUSES ILMUNUD NÕIARAAMATUD	19
3.1. Esimesed muinasjutunõiad: 19. sajandi keskpaik ja teine pool.....	20
3.2. Kurjad nõiad: 20. sajandi esimene pool	21
3.3. Fantaasianõiad: 1951-1989.....	23
3.4. Meesnõiad ja esimene lapsnõid: 1990-1999.....	26
3.5. Lapsnõidade buum: 2000-2010	27
4. NÕIANARRATIIVI ERIJOOONI	31
4.1. Nõiaraamatu suhe lapsega	31
4.2. Perekond ja kodu.....	33
4.3. Hea ja kurja vastandus.....	36
4.4. Nõidumise funktsioon.....	37
KOKKUVÕTE	39
KASUTATUD KIRJANDUS	41
THE DEPICTION OF THE WITCH IN ESTONIAN CHILDREN’S LITERATURE. SUMMARY.....	45
LISA. Analüüsitud nõiaraamatute nimekiri	47

SISSEJUHATUS

Lastekirjanduse üheks fantaasiarikkamaks valdkonnaks on üleloomulike tegelaste maailm, üha enam saavad kirjanikud inspiratsiooni folkloorist, mis võimaldab nõiatemaatikat arendada väga mitmekülgset. Veel 1990-ndate alguses oli eesti lastekirjanduse tuntuim nõid Kunksmoor, kes visalt võistles teiste lastekultuuris esinevate nõidadega. 2010. aastal sai Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastapreemia Kristiina Kassi lasteraamat „Nõianeiu Nöbinina” (*Nukitsa konkurss 2013*). Raamat jutustab ühe nõiatüdruku seiklustest inimeste keskel. Nöbinina populaarsus ei peitu ainult heas lastejutus, vaid selle mõjus tervele lastekultuurile. Raamat kandus edasi telelavastusse ja sealt ringiga tagasi raamatukujule, 2012. aastal ilmus lavastuspõhine raamat „Nöbinina”, mille on vastavasse vormi kirjutanud Elo Selirand. Lisaks on toimunud mitme aasta vältel joonistus- ja jutuvõistlusi, lasteaedades ja koolides on vastavad nõidade teemapäevad, mille keskmes on rohkemal või vähemal määral nõianeiu Nöbinina. Lapse roll ühiskonnas, kasvatusteaduses ja kultuuris on muutunud 21. sajandi algusega ülikiiresti, samuti on muutunud lasteraamat ja selle vajadused on kaudselt dikteerinud ühiskonnas järjest enam väärtuslikum inimene ehk laps ise.

Fantaasiakirjanduse erinevatest vaimumaailma tegelastest pole nõidasid oluliselt esile tõstetud, lastekirjanduse uurijad on vaadelnud eraldi haldjaid (Kumberg 2008), Henno Käo raamatute põhjal tema vaimude ja tontide maailma (Niitra 2004). Arvukalt on Eesti Lastekirjanduse Keskuse erinevates väljaannetes ilmunud laste- ja noortekirjanduse fantaasiamaailma üldiselt lahkavaid ja tutvustavaid artikleid. Üheks tinglikuks põhjuseks võib pidada nõia erinevust eelpool nimetatud tegelastest, nõid on nähtava kujuga ning inimese sarnane. 2012. aastal avaldas Eesti Lastekirjanduse Teabekeskuse lastekirjanduse ja lastekultuuri almanahh Nukits minu ettekande „Nõid eesti lastekirjanduses”, mille koostas algupärase lastekirjanduse päeva tarbeks Tartus 12. aprillil 2012. aastal. Artiklis

on vaadeldud ilmunud nõiaraamatuid ja analüüsitud nõidade erinevusi, sarnasusi ning otsitud põhjusi, mille taustal nõidade kujutamine on muutunud. Artikkel on uurimustöö idee aluseks, et läheneda teemale sügavuti.

Bakalaureusetöö eesmärk on uurida nõidade kujutamist eesti lastekirjanduses. Valimi tegemist raskendas laste- ja noortekirjanduse vaheline ähmane, kuid tajutav piir ning nõiavõimetega tegelaskujude rohkus. Üheks kitsendavaks tingimuseks tuli analüüsida fantaasiakirjandust läbi mitme teguri, mille tulemusel piirnes valim alla 10–12-aastastele mõeldud raamatutega. Lähemalt on seda selgitatud esimeses peatükis. Teiseks tingimuseks sai sõna *nõid*, eesmärk oli üles leida lastekirjanduses kõik need raamatud, kus tegelase kohta on otseselt vastavat sõna kasutatud. Kokku on töös põhjalikuma vaatluse alla 20 proosaraamatut 19. sajandi keskpaigast kuni tänapäevani ehk 2010. aastani, mil ilmus Kristiina Kassi raamat. Valimi tegemist hõlbustasid Reet Krusteni 1995. aastal ilmunud „Eesti lastekirjandus” ning Andres Jaaksoo ja Ülle Väljataga koostatud laste- ja noortekirjanduse nimestikud aastatest 1995-2010. Teoreetilise materjalina on kasutatud lastekirjanduse ja lastekultuuri alaseid artikleid ja raamatuid, nõiakunsti ja usundilugu seletavaid teoseid.

Bakalaureusetöö jaguneb nelja peatükki. Esimeses peatükis keskendutakse fantaasiakirjandusele, selle olemusele ja nõiateemaga seotud keerulistele küsimustele, mis ilmnevad laste- ja noortekirjanduse vahelise piiri tõmbamisel. Teises peatükis vaadeldakse nõida usundilooliselt ja sealt tulenevaid mõjutusi lastekirjanduse nõidadele. Kolmas peatükk sisaldab ilmunud nõiaraamatute analüüsi ühiskondlike ja kirjanduslike mõjude taustal ning lapse muutuvatest vajadustest lähtuvalt. Neljandas peatükis analüüsitakse nõianarratiivis esilekerkivaid jooni. Töö lõpus on kokkuvõtte, kasutatud kirjanduse loetelu ja ingliskeelne kokkuvõtte. Eraldi on lisana välja toodud analüüsitud nõiaraamatute nimekiri.

1. FANTAASIAKIRJANDUSE TAGAMAAD JA ŽANRI POPULAARSUS

Lastekirjanduses domineerib juba pikemat aega fantaasiaraamat, imepärasuse ja üleloomulikkuse kasvav populaarsus laste ja noorte seas innustab kirjanikke selles žanris alustama või jätkama. Lastekirjanduse aastakokkuvõtetes on märgata, et muinasjutulisi raamatuid ilmub küll arvukalt, kuid vähesed suudavad esile tõusta ja laste südamed võita (Palm 2012: 7; 2013: 10). Muinasjuttudega kasvab üles iga laps, ebatavalisus ja müstika arendavad kujutlusvõimet ning pakuvad igapäevase maailma mõistmiseks ja probleemide lahendamiseks lohutavat võlukunsti. Kui laps saab aru, et maagia on võimalik vaid raamatutes, hakkab ta nägema reaalseid võimalusi, kuidas muuta oma elu ja inimestevahelisi suhteid paremaks – iseenda sõnade ja tegude läbi (Tatar 2009: 140-141).

Fantaasiakirjandus ehk *fantasy* pole kindlalt piiritletud, laiemalt on tegu kirjandusega, mis ei tegele harjumuspärase maailma realistliku kujutamisega, kitsamalt põhineb pseudoajalool, mütoloogilisel või legendaarsel ainekul (LKS 2006: 46). Termin on iseseisev, kuid tihedalt seotud muinasjuttude ja ulmekirjandusega, ületades tihti omavaheliste eristuste piire. Ulmekirjandus koondab fantastika (*fantasy*), teadusulme (*science fiction*) ja õudusulme (*horror fiction*), kuid tähistab kitsamalt ainult teaduslikul tehnikal põhinevat ulmet (Org 2008: 827-828). Fantaasiakirjanduse eripära seisneb üleloomulike elementide esinemises, tegevus võib toimuda nii reaalses kui ka eripärases maailmas, fantaasia esinemise määr ja selle avaldumine liigitab *fantasy* omakorda madal- ja kõrgfantaasiaks (LKS 2006: 46-47). Muinasjutu ja fantaasiakirjanduse vahele seab Maria Nikolajeva (1996: 123-124) piiri läbi erinevate aegruumide – muinasjutu tegevus pole seotud tänapäevase reaalsusega, kuid fantaasiakirjanduse tegevus toimub lapsele omases keskkonnas, kust üleminek imemaailma toimub tegelase, koha, eseme või mõne muu elemendi kaudu.

19. sajandi teisel poolel ilmusid Eestis õpperaamatute ja didaktilise sisuga vaimulike tekstide kõrvale muinasjututöötlused. Folkloor muutus inspireerivaks aineseks, kust laenata tegelasi, salapäraseid müüte ja rahvapärast muinasusku ning luua sellest kunstiväärtuslik fantaasia. Kirjandus on alati allunud ühiskonnas valitsenud poliitilistele jõududele, püüdes oma tekstidega kas suletud ringist välja murda, otsida allegoorilisi lahendusi või jäänud kiratsema ja paremaid aegu ootama. Muinasjutud on võimaldanud kirjandusel poliitiliste kitsenduste taustal rääkida metafooride kaudu. Eestis on räägitud 20. sajandil kunstmuinasjuttudest, viimasel ajal on hakatud kasutama laiemat tähendusväljaga terminit fantaasiakirjandus (Niitra 2005: 111). Žanri populaarsus on viimastel aastatel tõusnud, uuemale lastekirjanike põlvkonnale on eeskujuks eelmise sajandi viimasel veerandil loodud aegumatud kunstmuinasjutud. Viimase kümnendi peamine suundumus fantaasiakirjanduses on toimunud üleloomulikkuse suunas. Perviku arvates (2005: 4-5) on tänapäevased paranormaalsusega seotud lastelood rikkuse ja edu kompenseerimiseks, sest juba lasteaialaste seas on kasvav trend omada paremaid asju, lapse positsioon ja sõbrad võivad sellest sõltuda. Muinasjutukirjandus annab lapsele võimaluse positiivsetest muutustest unistada, vaesed saavad rikkaks, inetud muutuvad kauniks ning tavaliselt võimaldavad imesid nõiad, haldjad ja võlurid.

Fantaasiakirjanduse positiivse leviku põhjusi on mitmeid, esmaseks tuleks pidada aja jooksul lapse ja lapsepõlve mõistete ümber sõnastamist. Tänapäeval pööratakse tähelepanu lapsepõlve täisväärtuslikkusele, mis sisaldab eelkõige võimalust mängule ja lõbule ning soosib individuaalset arengut. Teiseks pakub kaasaeg lapsele fantaseerimiseks viljakat pinnast, multimeediaalsus soodustab reaalsuse piiridest väljuvaid ideid ja omapäraseid nägemusi maailmast. Lastekultuuri ja sealhulgas kirjanduse areng toimub hoogsalt ja liigub kiirenevas tempos aina nooremate laste fantaasiamaailma avardamise suunas. Kolmandaks mõjutab massiline tõlkekirjanduse ilmumine, välismaine müstika on intrigeerivam ja annab eesti lastelegi tõuke tahta ja vajada omamaiseid maagilisi staare. J. K. Rowling on kirjutanud Harry Potteri sarja, mille järele nõudlus paneb lapsed pingsalt ootama, nutma ja öösiti lugema. Eesti autorid püüavad tontidest, vaimudest, nõidadest, haldjatest ja teistest

üleloomulikest tegelastest kirjutades tempos püsida, kuid sarnast võimsust on raske saavutada, nõiatemaatikas valitseb põhimõtteline sarnasus, toreduse piiridest ei julgeta üle astuda. Fantaasiakirjandus on vajalik mitte ainult lapsele, vaid ka täiskasvanule, reaalsusest kõrvale kaldumine kirjanduse kaudu on kõige turvalisem viis loota ja unistada paremast homsest. Muinasjuttudega kaasnev kurbus arendab lapse tundelisust, turvalisuse tagamiseks ja lapse rõõmustamiseks on õnnelik lõpp oluline ja lausa kohustuslik. Psühholoogid peavad muinasjutu kasutegurit lapsepõlve seisukohalt väga oluliseks, sest muinaslood pakuvad inimese sisemiseks arenguks erinevaid emotsioone ja vastandusi (Niiberg jt 2009: 140). Fantaasia pakub pingsituatsioone, kus üleloomulikkus on samaaegselt meeldiv ja hirmutavalt põnev. Kirjandus võimaldab kogeda sündmusi, mida tegelikkuses ette ei tule, kuid väljamõeldud hirmud muutuvad tihti reaalseks hirmudeks, muinasjuturaamat on lapsele abivahend võitlemaks nende hirmudega. Fantaasiakirjandus on ka oluline suhtlusviis lapsega, selle kaudu saab edukalt rääkida olulistest probleemidest, mida oleks muidu lapsele keeruline seletada. (Niitra 2011: 58-59). Nõid on väärt tegelaskuju, ta on juba folklooris oma isiku kaudu esinenud hea ja kurja vastandusena, millele toetuvad ka muinasjutud.

1.1. Nõiduslikkuse erinevus laste- ja noortekirjanduses

Laste- ja noortekirjanduse mõiste on aja jooksul muutunud, ühisel laial kirjandusväljal on lugejatena koos nii laps kui noor, nende omavahelist piiri on keeruline ja mõttetu jäigalt eristada. Igast lapsest saab noor ja hiljem täiskasvanu, areng toimub individuaalselt ja arengust sõltumata võivad lugemiseelistused ikka erinevad olla. Laste- ja noortekirjanduse erinevus sõltub eelkõige kirjanikust ja tema kirjutatud teosest. Mõlemas sihtgrupis on kirjandusel oma ülesanne, lastele suunatakse turvalised ja helged raamatud, mis võimaldaksid lapsepõlve kogemust nautida. Noorte puhul püütakse turvatunnet kõigutada, asetades nad silmitsi probleemide ja vastuoludega ning otsides lõpuks väljapääse. (Müürsepp 2005: 40-41)

Uurimustöö keskendub lastekirjanduse nõidadele, välja on jäetud noortele kirjutatud maagia, eristuse aluseks on mitmed tegurid. Arvestatud on varasemate lasteraamatute vähesust ja sellest lähtuvalt on kaasatud uurimusse teosed, mida ei peetud noorematele lastele sobilikuks, kuid teoste nappuse ja suuremate eeskujul loeti ikka. Näiteks Juhan Jaigi ja Ansomardi üleloomulikud muinasjutud. Oluliseks tuleb pidada fakti, et 20. sajandi alguses nõidusest rohkem lastele ei kirjutatud ning nende autorite teosed iseloomustavad oma ajastu nõidade kujutamist hästi. Uuritud on raamatukogude jaotussüsteemi, mida koordineeritakse soovituslikult iga konkreetse teose vaatlemisel, raamatu sobivast aadressaadist saab aru tegelaste vanuse, süžee keerukuse, käsitletavate probleemide ja nende esituse kaudu ning oluline on ka keeleline eripära. Vanusevahemik 10–12 eluaastat on lapse arengus oluline, toimub üleminek põhikooli, algamas on puberteet, lapselikkus muutub tabuks, tekib huvi kõige noortepärase vastu. Seda vanust peetakse ka laste- ja noortekirjanduse eristamisel oluliseks, toimub muinasjutukirjanduselt üleminek seiklusjuttudele ja tekivad soost lähtuvad raamatueelistused (LKS 2006: 102). Nimetatud vanus on fantaasiakirjanduses eriti olulise tähtsusega, vanemale lugejale suunatud teoseid arvestatakse ka ulmeringkondades, nooremale lugejale suunatud *fantasy* jääb aga arutlusalast välja (Hargla 2004: 3).

Eelnevad kriteeriumid on olulised eristamaks lastekirjanduse nõidu noortemaagiast, nõid iseseisva arhetüüpse tegelaskujuna esineb ainult lastekirjanduses, nõidumine on ainult nõia võimuses ning tegelaskuju loomiseks on autorid inspiratsiooni saanud folkloorist. Nõia iseloomust olenevalt on lapsed kas nende sõbrad või vaenlased, kuid peaaegu alati on sündmustesse kaasatud vähemalt üks lapstegelane. Raamatutes arutatakse üldinimlike probleemide üle ning üheks tüüpilisemaks tegevuspaigaks on looduskeskkond. Noorteromaanides muutub nõid tegelaskujuna palju mitmekülsemaks, nõia nimetamine vastava sõnaga ei oma enam tähtsust, käibelevad rahvausundist tuttavad nõia erikujud või on nõiduslik tegelane mõjutusi saanud tõlkekirjandusest ja okultismist. Noortele suunatud nõidus on pigem maagia, mida õpitakse ja arendatakse kas iseseisvalt või gruppides, tihti avastatakse üleloomulikud võimed juhuslikult. Peategelane on tavaliselt

noor ise, kes harrastab võlukunsti või satub mustade jõudude küüsi, teosed lahkavad läbi nõiakunsti samu probleeme, millega noored igapäevaelus kokku puutuvad. Noortemaagiast on kirjutanud näiteks Ira Lember "Musta kaarna küüsis" (1998), Kersti Kivirüüt "Okultismiklubi" (2009), Reeli Reinaus "Nõidkapteni needus" (2010) jt.

Tõmmatud vanusepiir ei lahterda teoseid üksüheselt lastele või noortele. Raamatute valik sõltub paljuski lugeja huvist, soovitudest ja kaaslaste mõjust. Nooremate kirjandust kontrollib tavaliselt lapsevanem, kuid see ei välista lapse huvi vanema venna või õe raamatute vastu. Individuaalsest arengust sõltub ka kirjanduse valik, igav lasteraamat jäetakse kõrvale, kui tekib arusaamine noorteraamatu mitmekihilisest maailmakujutamisest.

1.2. Nõiaraamat – muinasjutt või hirmukirjandus

Eesti lastekirjanduses on reaalsus tihedalt põimunud imepärasega, läbinisti fantaasiamaailma kanduvaid teoseid on vähe. Enamus lasteraamatuid on turvalised, toimuvad tuttavas keskkonnas ja tegelevad üldtuntud probleemidega. (Niitra 2005: 113) Turvaline ei tähista siinjuures spetsiifilisi tegevusi või asjaolusid, mis teose jooksul hirmutada võiksid, räägitud on üldisest foonist, mis on sõbralik ja humoorikas. Samuti ei välista headuse ülekaal õuduse esinemist teoses. Ajal, kui muinasjutte hakati jutustama, uskusid inimesed samu kujutelmi, mida jutud pakkusid nõidade, vaimude ja teiste tegelaste kaudu. Varasem piir muinasjutu ja reaalsuse vahel oli tunduvalt ähmasem kui praegu (Niiberg jt 2009: 8). Tänapäeva lapse hirmud on teistsugused, kuid vallanduvad kokkupuutel samade muinasjuttudega.

Kuna laste fantaasiaraamatuid ulmeks ei tunnistata, tuleb vaadelda muinasjutte hirmukirjanduse lähtepunktidest. Žanri eesmärk on aktiveerida lugejas hirmuemotsioon läbi tundmatuse kujutluse, see võib toimuda tegelase, tegevuspaiga, sündmuse või mõne muu hirmutava elemendi kaudu (Org 2008: 424). Õuduskirjanduse juured on folklooris, näiteks

võib õudus ilmnedagi kurja nõia läbi, kes kavatseb lapsed ära süüa. Otseselt lastele suunatud hirmukirjandus on pehmem. (LKS 2006: 55) Samasugune lastesöömise motiiv esineb Oskar Lutsu "Nukitsamehes", kus nõiaieit ähvardab lasta oma poegadel lapsed lõhki kiskuda ja ära süüa, kui nad sõna ei kuula (1986: 21). Ometi ei muuda see "Nukitsameest" vastavasse žanri kuuluvaks, hirmuefekt on ühe vanaeide lause kohta väike, pealegi pole väga selge, mis perekonnaga metsaliste kujul tegemist on. Palju hirmutavana mõjub kooslus sügavast metsast, laste kartusest, lärmakatest metslaslastest ja kurjast eidest.

Ilmunud nõiaraamatute seas on ainult üksikud teosed, millest võib hirmuelemente leida. Kõige õudustäratavamad on ilmselt Jaigi ja Ansomardi jutud, kelle mütoloogilisi ja üleloomulikke jutte lastele ebasobivaks on peetud, aga tänapäeva väike laps ei puutu nendega noores eas eriti palju kokku. Henno Käo "Dondijutud" (1993) on liiga humoorikas, et laps tontide ja vaimude tegevuse üle hirmu peaks tundma ja nõid selles raamatus on üdini heatahtlik. Pehmekoelist hirmu võib pakkuda ka Edgar Valteri nõiaraamat "Iika. Nii noor, aga juba nõid" (1998), üks lugu viib liiga tumedaid jõude kummardavate inimeste salasekti, kust ei puudu pealuu ning kus veristatakse kukelt kolm tilka verd (1998: 62-64). Loo keskkond on hirmutavalt põnev, aga lõbus. Lapsel on hirmu lihtsam ületada, kui raamatukangelane ei karda ja võtab toimuvat seiklusena. Kõige õudustäratavam nõiaraamat on Reeli Reinausi "Saladuslik päevik" (2008), tegevus toimub paralleelmaailmas, tänapäeva reaalses maailmas elavad lapsed peavad päästma vaimumaailmas kinni oleva nõiatüdruku Saara. Raamat pakub hirmutavaid tegevuspaiku nagu öine surnuaed ja kummitustemaja, laste jaoks on intrigeerivad ka kesköine pimedus, õudusunenäod, surnud vanaema vaim, kujutluspildid ja varjud, oma kehal nähtamatu puudutuse tundmine. Kui lõbusad lastenõiad ületavad luuaga sõites erinevaid ajalisi ja ruumilisi piire, siis Reinausi teoses on tegemist kahe paralleelselt eksisteeriva maailmaga, vaimumaailma tegelast on näha ainult nendele lastele, kes püüavad tüdrukut päästa. Segadust tekitab mäng nähtava ja nähtamatuga, kui vaja, saab vaimnõid Saara end nähtavaks teha ning lisaks korraldada kõik vajalikud asjad piknikuks (Reinaus 2008: 55). See on ainus raamat valimist, mis on nõia kujutamiseks lugejale valinud keerulise teema, hingerännud pole selgelt mõistetavad

täiskasvanulegi, kuidas peaks laps mõistma enda nähtamatuks nõidumist, mille tagajärjel võib surra. Reinausi fantaasia läheb üle *fantasy* piiride, mineviku ja oleviku muutmist, inimeste mälu muutmist ei tohiks lasteraamat sisaldada (Kumberg 2010: 22).

Suurem osa raamatuid jääb aga muinasjutuliseks fantaasiaks, kus lõbusate nõiatempude ja põneva loo taustal räägitakse tõsistest elulistest teemadest, mis ei tekita hirmu, vaid teevad lapse mõtlikuks. Nõidumist peetakse pigem imeliseks ehk võlukunstiga saraseks. Sellest lähtuvalt pole ka nõia enda tegelaskuju õudne, kuigi rahvausund seda justkui kohati propageeriks, aga "Lastekirjanduse sõnastiku" järgi on õudusega seotud tegelased pigem tavalise nõia üleloomulikud kujud (2006: 55). Hirmu- ja õuduskirjanduse žanris on seega lastele suunatud nõiaaraamatute koha peal veel üsna tühi koht.

Eraldi pööraksin tähelepanu Fr. R. Kreutzwaldi "Eesti rahva ennumuistsetele juttudele", kuna Eesti parim ja suurim ulmekirjandust haldav portaal Ulmekirjanduse Baas peab ulme oluliseks kriteeriumiks vanusepiiri 12 eluaastat, siis ei ole Kreutzwaldi kogumikku tervenisti andmebaasi kantud, küll aga leiab sealt ühe muinasjutu "Rõugutaja tütar", mida siiski peetakse ulmekirjanduseks (Baas 2013). Tegelikult on Kreutzwaldi kogumiku enamustes juttudes kasutatud fantastilisi elemente, mis teeb teosest eesti õudusjutu traditsiooni algataja (Org 2008: 426). Taivo Rist on internetis ilmuvas ulmeajakirjas Algernon avaldanud 2001. aastal artikli, kus räägib samuti Kreutzwaldi jutukogumikus esinevatest ulme- ja õuduselementidest. Rist mõistab, et lastele mõelduna ei peaks "Eesti rahva ennemuistsetest juttudest" ulme tähenduses rääkima, kuid ta arvestab ka täiskasvanud lugejaga ning räägib muinasjuttudest kui ulmekirjanduses levinud süžeedest. (Rist 2001) Kreutzwaldi muinasjutus "Rõugutaja tütar" oli Rõugutaja tütrele naha asemel kuusekoor (1978: 174), Reinausi "Saladuslikus päevikus" ilmneb sarnane kujutus, kui üks tüdruk nõiuti puu sisse, tema jalad sulandusid juurtega üheks ning pääsemiseta oleks ta nahk veel rohkem kattunud puukoorega (2008: 150). Tänapäevane fantaasiakirjandus võib kasutada rahvapärase muinasjutu motiive, viimast võib liigitada ulme alla, aga tänapäevast lastefantaasiat selles valguses vaatlama väga ei kiputa. Suundumus on selline, et järjest

nooremate lasteni jõuavad fantaasiamaailma pöörasused ning kuidas tuleks tegelikult suhtuda nõidade sadasid aastaid kestvatesse eludesse, mis eksisteerivad tänapäeval? Lastekirjanduse nõiad on vanemad kui tänase lapse vanavanemad, kuid suudavad tingimustega kohaneda, ajarännud luuaga on võimalikud lausa keskajani ning paralleelmaailmad ületatakse hoolimata surmahirmust nii hingeliselt kui kehaliselt. Võimalus elada ja rännata üle oma võimaliku eluaja on olnud ainult nõidadel, nõiatüdruk Saara aga omandas selle võimaluse vaimumaailmas ja leidis lõpuks võimaluse pääseda mitme põlvkonna tagant uuesti reaalsesse maailma, tänapäeva. Reinaus on oma teosega toonud õuduse ja ulme lapsele lähemale, kunstmuinasjutud sisaldavad üha rohkem ohtlikkust ning seetõttu tuleks tõsiselt mõelda, et sihtgrupp 5–9 eluaastat ei pruugi olla võimeline hingerännakuid mõistma.

Tänapäeva mahukas kirjanduslik produktsioon on nihutanud muinasjutud üldisest kirjandusloost lastekirjanduse osaks. Muinasjutud aga elavad üle aja, varasemad ulmelised muinaslood eksisteerivad ka tänase lapse elus ja selle pinnalt tuleks hoolega jälgida, kuidas hirm, õudus ja ulme võivad märkamatult fantaasiamaailmas võimust võtta.

2. NÕID USUNDILOOST LASTEKIRJANDUSSE

Nõid ja tema erikujud on eestlaste rahvausundis olnud alati tähtsal kohal. Ajalooliselt on nõidade välimus sarnanenud inimesega, astumine kontakti vaimumaailmaga on võimaldanud neil enda kuju muuta. Ristiusustatud Lääne-Euroopas on nõiausk olnud sarnane, nõiaks on peetud halba inimest, kellel on salavõimed (Loorits 1998: 16). Idast ja põhjast meie aladele jõudnud šamanismusk on rohkem tunnistanud ka häid nõidu ehk tarku, kes omasid tänu vaimumaailmaga suhtlemisele tervendaja oskusi (Eisen 1995: 8).

Poolehoid ja hirm nõidade vastu on seotud religiooniga, paganlikeks tunnistatud nõiad säilitasid siiski enda suhtes inimeste aukartuse, milles segunes austus nõia võimete vastu, kuid hirm üldisest mõtteviisist eristuda. Tänapäeva ühiskonnas leidub tervendajaid ehk nõidasid, kes on vastava nimetuse endale ise võtnud või rahva poolt saanud. Enam ei usuta, et nõid sellisel kujul eksisteerib nagu muiste, kuid nõiausk pole ka kuhugi kadunud, see on aja jooksul kaasaegsemaks muutunud ja inimeste kultuuriliste ja vaimsete tõekspidamistega kohanenud. Usk on iga inimese elus alati subjektiivne kogemus, isegi kui rahval on ühised põhimõtted. Nõidu pole tänapäeval olemas nende jaoks, kes alternatiivravitsejatesse ei usu, kes aga arvavad, et nõiad on suured abistajad haiguste puhul ja seda ise kogenud, nende jaoks on nõiad ikka veel olemas. Mõlema kaudu säilib ja kandub tegelikult vana rahvausk edasi. Nõid on lastekirjanduses väga mitmekülgne tegelane, kelle kaudu saab esitada ajalugu ja probleeme, nõiad on esindanud ja esindavad ühiskonnas alati selle inimese rolli, kelle vastu on hukkamõist suurem kui poolehoid.

Peatükis vaadeldakse lühidalt uskumusi nõiast, kes nad olid ja mida tegid, milline roll oli neil ühiskonnaliikmena ning kuidas on see muutunud tänapäeval. Viimasena on vaatluse all lastekirjanduse nõiakuvand, kuidas see on tekkinud ja millised arengud on toimunud.

2.1. Eestlaste nõiausk

Eestlaste muinasusk oli animistlik, looduses usuti kõik olevat hingestatud ning hingede poole pöördumisel loodeti ebaõnn enda ja pere elust eemal hoida. Inimene on alati püüdnud oma mõtetes õnne soovida ja uskunud, et see on võimalik. Sõna *nõid* on soome-ugri päritolu ning eesti rahvausundist kirjutajad on pidanud just nõiaaks nimetatuid kõige olulisemaks ja väekamaks. Teada on palju nõia teisi nimetusi ja erikujusid, kuid peamiselt on need seotud nende tegevusega ehk nimi on tekkinud nõidumise funktsioonist lähtuvalt, näiteks manatark kasutab ainult sõnu, arbuja funktsioon on sarnane preestrile, võlu on spetsialiseerunud koduloomade nõidumisele jne (Laugaste 1937).

Iseloomulikke väliseid tunnuseid on vähe teada, rahva seas liikunud nõiad olid ikka inimesekujulised, üheks tunnuseks on peetud erivärvi sukkade kandmist (Loorits 1998: 17), lastekultuur on seda agaralt järginud, lisanud veel lapilised kleidid ja söega määritud näo. Nõida on peetud ka arstiks ehk ravitsejaks, kes tervendas haigeid sõnadega ja käe peale panekuga (Laugaste 1937: 18-19). Teaduslik meditsiin ei tunnista loodusravitsejaid, kuid paljude inimeste sõnul on nad tervendajatelt saanud rohkem abi kui arstilt. Inimeste uskumine nõidravitsejatesse ja nende juures käimine puudutab otseselt ka mõnda last, kelle jaoks lastekirjanduse nõiad võivad pakkuda taimetarkade kujul erilist äratundmisrõõmu.

Nõidumivahenditest on kõige tuntumad sõnad, taimerohud ja maagilised esemed (Loorits 1998: 31). Täenduslike asjade ilmumine on tuttav ka muinasjuttudest, kus abistajad annavad hädasolijale kolm võluomadustega eset. Taimedega ravitsemine ei ole kuulunud mitte ainult nõidade tegevusvaldkonda, vaid on olnud vanade eestlaste igapäevane rahvatarkus. Inimeste looduslähedus andis neile teadmised taimede omadustest ja nende kasutusalaadest. Nõidade puhul määras olulist rolli nõiaväe lisamine taimedele, et ravim vastavalt mõjuks.

Sageli on nõida seostatud kuradiga, mõlemad tegutsevad sama eesmärgi nimel, püüdes inimest eksitada meelega. Mõneti on levinud arusaam, et nõiaaks muututakse kuradi abiga, kuid tegelikult on teadmata, kuidas nõiaaks saamine täpselt toimub. (Loorits 1998: 21) Kuradiga seostamist on võimendanud ristiusk ja sellest tulenevalt on üle Euroopa toimunud palju nõiaprotsesse, 17. sajandist on teada ka Eesti aladelt tagakiusamisi ja tuleriidal põletamisi.

2.2. Nõid ühiskonnaliikmena

Lastekirjanduses on viimased kümme aastat palju lahatud fantaasiakirjanduse seda osa, kus tegelasteks on vaimud, haldjad, kummitused, nõiad ja teised üleloomulikud olendid. Nõidade ülemäärane rohkus paneb uurijaid imestama (Müürsepp 2009: 9), et miks ilma nõidadeta ei saa raamatut kirjutada? Tegelikult tõusevad nõiad esile ainult tänu sellele, et nad on palju eredamad karakterid juba välimuselt, vaimud on hoolimata illustatsioonidest enamasti nähtamatud. Vaimudest ja tontidest raamatuid ilmub tunduvalt rohkem, sest Eestis suudab juba ainuüksi väga hea lastekirjanik Henno Kõo oma juttudega nende tegelaste produktsiooni tõsta. Vaim või koll raamatutegevuses tekitab lugemispõnevuse ja lapse huvi seletamatute nähtuste vastu (Kumberg 2010: 18).

Nõidade olulisus on tegelikult suurem, kui lihtsalt üks järjekordne tegelane folkloorist, nende olemuse taga peitub varjatud üks kõigi teiste fantaasiamaailma tegelasteni. Lastekirjanduses peetakse nõida fantaasiamaailma tegelaseks, kuid reaalses elus on nõid alati olnud ühiskonna liige, kas tõrjutud või hinnatud, kuid tal on inimese keha ja elupaik inimeste kõrval. Kõik üleloomulikud tegelased alluvad seega tegelikult nõiale, nõid suudab nendega kontaktis olla ja neid mõjutada, iga inimene seda ei suuda (Eisen 1995: 9). Erinevalt haldjatest, vaimudest, tontidest on lasteraamatus nõida kujutatud inimesele sarnaselt.

Carlo Ginzburg on põhjalikult uurinud Euroopa nõiasabatite alglatteid. Ta otsib seletusi, miks Euroopas on nõidu tagakiusatud ja mis põhjustel nõid on ebasoosituks muutunud. Üks põhjuslikkus on seotud haigete inimestega, 14. sajandi Prantsusmaal arvati pidalitõbised olevat kurjad inimesed, kes püüavad terveid mürgitada vee kaudu. Haigeid inimesi on seetõttu peetud hulludeks, neid on isoleeritud teistest, põletatud ja tagakiusatud. Hiljem lisandusid ohtlike haigete kõrvale juudid ja moslemid, kes kogukonnast erinesid ja muutusid samasugusteks "haigeteks" (Ginzburg 2009: 53). Vaimudega suhtlemiseks kasutab nõid oma tehnikat, minnakse transiseisundisse, kus hing lahkub kehast (Eisen 1995: 12). Mõistmatud peavad seda hulluseks ehk haiguseks. Šamanismis peetakse piinatud hingeseisundit šamaaniks saamise eelduseks, haigest saab šamaan, kes pälvib tervendaja tiitli (Torp-Kõivupuu 2007: 837). Viimane mõttekäik esitab haige ja tervendaja vastuolu ühe isiku ehk nõia kaudu, haigust teenivad kurjad nõidused ning tervendamist tähistavad head nõidused. Nõia sotsiaalne roll on justkui inimkonna lõbustaja olla, parandada ja lõhkuda omal volil ning hea tuju korral ka inimeste endi soovil. Lastekirjanduse nõiad on viimased 50 aastat olnud lõbujanulised, tembutanud ja vigurdanud, tervendanud ja selle juures soosinud või otsinud endale mingit haigust. Näiteks püüdis Kunksmoor oma grippi võimalikult kaua pikendada (Pervik 2001: 18-19), Rosaaliel kasvasid kõrvad, mille vastu tuli mõru tinktuuri juua (Laidla 2008: 6).

Lastekirjanduses kujutatud nõiad on kõik vaimselt stabiilsed, esinev kurjus ja veidrad lõbuhood pole seotud hullumeelsusega, vaid lastekirjandusele iseloomuliku kurjuse ja headuse vastandusega. Samuti ei püüa lasteraamatute nõiad ühiskonnas arsti rolli üle võtta ega taimedega ravitsemise kaudu laste arusaama arstist mõjutada. Arstitemaatikat on puudutatud küll, kuid pigem propageerivad ilukirjanduslikud nõiad looduse väärtustamist ja vanu rahvatarkusi taimede raviomadustest.

2.3. Lastekirjanduse nõiakuvand

Kirjandus on ühiskonna peegeldus, fantaasiakirjandus peegeldab reaalsust sellest eemaldudes, kuid tegeledes igapäevaste probleemidega metafoorselt. Nõia tegelaskuju on pärit folkloorist ja selle kihistused äratuntavad ka tänapäevastes lasteraamatutes. Esimesed algupäraseid nõiad on pärit "Eesti rahva ennemuistsetest juttudest", enamuse nõidu on targad, kelle roll on vaeseid ja nõrku abistada. Kuna muinasjutud on aegumatud ja ka tänapäeva lapsed puutuvad nendega kokku enne, kui loetakse mõnda konkreetset nõiaraamatut, siis tekib lapse kujutluspilti esmane nõiakuvand just üldtuntud muinasjuttudest.

Eesti esimesed muinasjututöötajad räägivad nõidadest väga episoodiliselt, kuid 19. sajandi lõpus ilmunud tõlkekogumikud kirjeldavad kurja nõia tegelaskujusid üksikasjalikumalt. Tuntud muinasjutud toovad lapseni metsas elava kurja nõia, kes näeb inetu välja ja külvab igal võimalikul hetkel kurjust. Tänapäeva lapse vanemad ja vanavanemad on samade muinasjutunõidadega üles kasvanud ja nende kaudu jõuavad aegumatud lood esimestena ka järeltulijateni. Kuvand luuaga sõitvast nõiast, kes näeb välja inetu ja on iseloomult kuri, on tekkinud seega just tõlkemuinasjuttude kaudu, mida on aja jooksul võimendanud erinevad lastefilmid. Filmil on raamatust üks loomisvahend rohkem – võimalus luua ilmekam pilt, selle kaudu on kuvand laste mällu kinnitunud. J. B. Russell, kes on kirjutanud nõiakunsti tutvustava raamatu, peab just Walt Disney multfilmide toodangut ebareaalse nõiakuvandi loomise põhjuseks (2001: 8).

Eesti lastekirjandusest tulevad nii suurtel kui väikestel esimesena meelde vaid üksikud nõiad, näiteks Kunksmoor ja nüüd esmajärjekorras Nöbinina, kuid kui rääkida üldiselt nõidadest, siis kaovad needki helged tegelaskujud, kurjus ja inetus tõusevad esile. Lasteüritused, mida enamjaolt korraldatakse 1. mai ehk volbripäevaga seoses, keskenduvad pahaaimamatult kuvandi toetamisele. Vähemalt on eesti lastekirjandus püüdnud nõiakuvandit lõhkuda, lasteraamat on jäänud algupärase ainese juurde ja kasvatanud loodusteadlikud, targad ja sirge seljaga nõiad, kes küll siiani sõidavad luuaga. Luua

asendamine või eemaldamine muudaks tänapäeva lapsnõiad liiga modernseks ja nõia tähendus ja kujutamine iseloomulike tunnuste kaudu hakkaks hääbuma. Luud on siiani üks nõidasid ühendav tegur, seda eriti lapsnõidade puhul.

Nõiatemaatika seob kultuuriliselt ja usundiliselt teatud iseloomulikud tunnused, mille kaudu nõia kujutamine lastekirjanduses toimub. Tegelase tiitel nõid tähistab lapsele kedagi üldtuttavlikku, segu muinasjutu nõiakuvandist ja tänapäevastest nõianeiuudest. Raamatust rohkem on teised meediumid võimaldanud lastel nõidadega kursis olla. Filmidest nähtud pilt talletub mällu paremini, kui raamatu põhjal ise fantaseeritud nõiakuju, mis igakordsel lugemisel erinevalt võib avalduda.

3. LASTEKIRJANDUSES ILMUNUD NÕIARAAMATUD

Lastekirjanduses on nõidadest ilmunud kõige rohkem proosat, vähem luulet ja üksikud näidendid. Luuletajatest tõusevad esile Erika Esop, Lehte Hainsalu, Kalju Kangur, Ilmar Trull. Kõige tuntuma nõialuuletuse "Nõia elu" autor on Enn Vetemaa, kes algselt kirjutas selle lastelavastuse "Väike nõid" (1975) tarbeks, mis valmis Otfried Preussleri samanimelise raamatu ainetel. Luuletused ilmnevad kahe suurema lainena, 1970.-1980. aastatel ja uuesti alates 2000. aastast. Populaarseks on kujunenud Lehte Hainsalu ja Edgar Valteri koostöös valminud "Nõiamaja" (1995), kus Hainsalu luuletusele on illustatsioonid teinud Valter ja see on omaette raamatuna välja antud. Näidenditest on tähelepanuväärne 1934. aastal ilmunud Taavet Poska "Väike dschungli nõid: (Schamaan): lastenäidend 5-s pildis / D. Poska". Lisaks on ilmunud palju kogumikke, kus üksikuid episoodilisi nõidtegelasi leidub. Uurimustöö keskendub lasteproosale, kuid arvestatud ei ole muinasjuttude koondkogumikke ega perioodikas ilmunud proosat. Eesmärgiks oli leida raamatud, kus tegelase kohta kasutatakse esmajärjekorras sõna *nõid*, kõrvale on jäetud kõik teiste nimedega esitatud tegelased, isegi kui neile on omistatud nõidumise võime. Viimasel kümnendil ilmunud lasteraamatutes on juba pealkirjadest märgata nõidtegelaste rohkus, seetõttu on rõhk raamatutel, mis annaksid infot nõia kujutamise kohta, üksikuid nõia mainimisi leidub kindlasti lasteraamatutes veelgi.

Käesolevas peatükis on vaatluse all 20 proosaraamatut, mis on ilmunud 19. sajandi keskpaigast kuni 2010. aastani, mil ilmus Kristiina Kassi "Nõianeiu Nöbinina" ja saavutas suure populaarsuse. Raamatute ilmumist on vaadeldud ühiskondlike mõjude, üldise kirjandussituatsiooni ning lapse tähenduse ja vajaduste muutumise taustal, paremaks orienteerumiseks on tekst jagatud perioodideks.

3.1. Esimesed muinasjutunõiad: 19. sajandi keskpaik ja teine pool

19. sajandi keskpaik oli lastekirjanduse seisukohalt tähtis, hakkas ilmuma koolivälist kirjandust ja vaimulike tekstide kõrvale ilmusid esimesed ilmalikud raamatud. Lastekirjandusel oli pedagoogiline roll, last tuli tekstide kaudu kasvatada ja alandlikkusele suunata. 1860. aastal hakkasid vihikutena ilmuma Kreutzwaldi "Eesti rahva ennemuistsed jutud", tervikteos ilmus 1866. aastal. Jutukogu tähtsus laieneb kogu rahvuskirjandusele, Kreutzwald algatas eestlaste muinsjututraditsiooni. Teose eessõnas on seletatud, et juttude eesmärk on avada uks lapsepõlve, elavdada nii lapse kui täiskasvanu meelt ja tuua nendeni rahva pärandus ammustest põlvetest (Kreutzwald 1976: 5-6). Peaaegu igas muinasjutus kohtub põgusalt nõia ehk targaga, kes jagab head nõu vaestele ja väetitele. Kreutzwald peab oluliseks soome päritolu nõida, ilmselt soomlaste muinasjuttude eeskujul, kuid samuti on eesti rahvausundis märgitud, et soome nõid oli eesti omast palju kangem (Eisen 1995: 9). 19. sajandi teisel poolel ilmus veel teisigi muinasjututöötusi, kuid nõia tegelaskujus lahknevusi Kreutzwaldi kujutatuga ei ilmne, seetõttu pole neid ka eraldi pikemalt analüüsitud.

Nõidade kohta muinasjuttudes palju infot ei ole, nad saavad ja kaovad märkamatuks, kuid on loo seisukohalt olulised tegevuse muutjad. Ilmuvad nii naise kui mehe kujul, viimaste kohta on kasutatud lisaks targa nimetust. Eiseni järgi on rahvausundis pahatahtlik nõid ja lugupeetud tark eristatavad ja seda ka sooliselt (1995: 8), fakti pole aga kinnitanud Laugaste (1937: 4) ega Loorits (1998: 25-26). Samuti on Reet Hiimäe tõdenud, et eesti pärimusteadetes leidub paralleelselt teateid meestest ja naistest, kes tervendasid või kahjustasid inimesi (Petzoldt, Hiimäe 2010: 159-160). Kreutzwaldi kogumikust saab koondada tarkade välimuse kirjelduse: halli habemega hädine vanataat (1976: 55, 63, 100). Naiste kuju varieerub ning abistajate kõrval on ka üksikuid kurjasid nõiaeitesid. Sajandi algus oli rahvaluule kogumise tippaeg, sellest tulenevalt on ka nõiad väga folklooripõhised. Maagilise abistamise kaudu avaldub lastele loo peidetud moraal – inetu väljanägemisega

hädist inimest ei tohi ära põlata, vaid tuleb aidata, sest kunagi ei tea, millal endal võib abi vaja minna.

3.2. Kurjad nõiad: 20. sajandi esimene pool

Antud periood hõlmab nii ühiskondlikult kui kirjanduslikult palju, kuid nõiaraamatuid ilmus vähe ja seega pole lühemate ajavahemike analüüs otstarbekas. Kohe sajandi alguses, 1901. aastal ilmus Peäro August Pitka ehk Ansomardi "Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud", kus enne muinasjutte on saateks pikalt räägitud autori hoidjatädist Krõõdast. Naist on nimetatud nõiaks, kirjeldusest tõusevad esile küürus selg, sorakil juuksed ja hirmutav soolatüügastega nägu, seletatud on tema igakülgsel nõidumisvõimet ja tõrjutud positsiooni küla kogukonnas. Positiivseks on peetud neljapäevaseid jutuõhtuid, kui eit külalastele muinasjutte vestis. Ansomardi on Krõõta kujutanud rahvausundist tuttava nõiana, kuid püüdnud ka Krõõda nõiaks oleku üle nalja heita, õige nõid suudaks vajadusel endale põrsa nõiduda. (Ansomardi 1979: 5-7) Raamatut pole lastele sobivaks peetud, sest kirjaniku muinasjutud sisaldavad süngust ja õudust (Krusten 1995: 89), kuna Ansomardi kirjeldab Krõõta lapsena kogetud mälestuste põhjal ning lapsed siiski lugesid seda raamatut, ilmneb naise tegelaskuju kaudu üks lastekirjanduse nõid siiski. 20. sajandi algus omistas lasteraamatule endiselt pedagoogilist rolli, mis jättis tagaplaanile teoste kunstilise väärtuse. Viimase poolest oli Ansomardi just esiletõusev ning ta on Jalgsemaa juttudega eesti kunstmuinasjuttude algataja.

Eesti Vabariigi tekkimine tõstis olulisele kohale rahvusliku kultuuri, hariduse, kirjanduse ja lapse väärtustamise. Algas aktiivne lasteperioodika avaldamine, kirjandus muutus mitmekülgsemaks ja realistlikule suunale kombineerus juurde tasapisi fantaasia, koos muutustega läks elavamaks kogu lastekirjanduse alane arutelu. 1920. aastal ilmus Oskar Lutsu lastejutt "Nukitsamees", Itit ja Kustit vangis hoidnud vanaeite on nimetatud nõiaks, kuid üleloomulikke võimeid talle omistatud ei ole ja rohkem sellest ka juttu ei tehta (Luts 1986: 15). Teoses tähistab nõid kurja vanaeite, kellel on metslaste perekond, sarvedega

pojad, mis viitab tegelikult otseselt kurjusele, rahvapärimus on nõida pidanud kuradiga seotuks ning kuradi tunnuseks on peetud ka sarvi. Kirjandus püüdis lapsele reaalselt, kuid turvalist pilti edasi kanda ja nõid ei kuulunud tegelaste hulka, kelle kaudu positiivseid elamusi saaks väljendada, sest kirjandus pidi sobituma ühiskonnaga. Kristlik maailmapilt salgas ja põlgas paganlikku ning eriti ei sobinud sellest jutustada lastele, lisaks oli nõid tegelasena tihti lapsele hirmutav. Esimestes nõiaraamatutes polnud nõid teiste tegelaste kõrval esiletõusev.

1930-ndatel lastekirjandusse tulnud Juhan Jaik oli esimene kirjanik, kelle teostes olid ülekaalus kõikvõimalikud rahvausundist tuntud fantastilised olendid, keda autor oma vaimukusega rikastas. Nõianarratiivi on valitud kaks teost, 1934. aastal ilmunud "Pombi ja Üdsimärdi nõiad" ning 1944. aastal ilmunud "Nõiutud tuks". Jaigi nõiad jäävad tema teiste tegelaste keskel üsna märkamatuks, kuid nad on algupärase lastekirjanduses esimesed nõiad, kes lendavad luuaga (1993: 114). Jaigi fantaasia võimalikkuseks on samal perioodil aktiveerunud kunstmuinasjuttude viljelemine, kuid tema mütoloogilisi jutte pole sarnaselt Ansomardile peetud lastele sobilikuks (Krusten 1995: 140). Jaik sisendab oma nõialugudega lootust, isegi lapsed teadsid, et kui maailmas muu enam ei aita, siis nõid aitab ikka (1993: 39). Laste teadmised nõiast on hektilised ja põhinevad täiskasvanute juttudel, sellest ilmnevad neisse uskumise kõrval ka hirmud ja kahtlused nõidumise osas, märgatav on mõlemas teoses autori vihjed mustlaste ennustuskunstile. Jaik kujutab nõidu nii inimeste kui fantaasiategelastena, sellele vastavalt on ka nõiduse piirid fantaasiamaailmas suurejoonelisemad – koer Tuks nõiutakse inimeseks (1999: 108).

Nõukogude okupatsioon pidurdas järsult kõik toimunud arengud: perioodika välja andmine seiskus, kirjanduse kunstiline areng taandus, nõukogude ideoloogia propageeris ilustatud reaalsust, mida esitati ainsa tegelikkusena. Muinasjutte ei peetud lastele sobivaks ja folkloorse ainese kasutamist kontrolliti. Fantaasiakirjanduse ilmumisse tekkis pikk paus.

3.3. Fantaasianõiad: 1951-1989

Lastekirjanduses muutus ilustava tegelikkuse asemel oluliseks realism, valdavaks aineseks sai kaasaeg, 1950-ndate lõpus nõrgenes režiim ja kirjanduses püüti uuesti taastada kunstmuinasjuttude kirjutamist. See andis võimaluse tegelikkusele läheneda allegooriliselt ning tõi lapse lugemisvarasse lõbusust ja fantaasiat. Folkloor muutus uuesti kirjanikele inspiratsiooniks, kuid mütoloogilise maailma asemel kajastati kaasaega, populaarseks muutus fantaasia arendamine lapse kujutluspildi kaudu, see ei tõmbanud teosele liigset tähelepanu (Pervik 2000: 9). Ligi 40 aastase vahe järel ilmus uus nõid Kalju Kanguri raamatus "Timbu-Limbu õukond ja lumemõldrid" (1969). Nõia tegelaskuju pakkus kirjutamiseks ammendamatu võimalusi. Järgneva 10 aasta jooksul ilmus veel neli raamatut, mis kõik rikastasid eesti lastekirjandust nõidadega. Aino Pervikult ilmus nõidpeategelasega "Kunksmoor" (1973) ja paar aastat hiljem järg "Kunksmoor ja kapten Trumm" (1975). Silvia Rannamaa muinasjutuline "Nösperi Nõnni natuke" ilmus 1977. aastal ja 1979. aastal uus raamat Kangurilt "Unenäod Kristallkohvriss".

Kõik autorid on omanäolised ja nende nõiad üksteisest erinevad. Kanguril toimub tegevus reaalses maailmakujutluses mänguasjade kaudu. Vaadeldud perioodil tähtsaks muutunud loodustemaatika ilmneb ka mänguasjamaailmas, kuri nõid, keda on kirjeldatud punases kostüümis mustade sorakil juustega (Kangur 1969: 34), püüab aastaegade järjestust muuta ja on lumemõldrid unne nõidunud. Punasesse riietatud nõida võib tõlgendada kui punaste võimu ülekohut ühiskonnas. Kangur on nõia sõiduvahendiks valinud tolmuimeja, põhjendades seda luua moest minemisega (1969: 25). Autori teises raamatus esineb läbi mitme jutu nõid Sutraputra, kes ülekaalukalt kurjade tempude kõrval teeb ka midagi head – nõiub kuningatütred ja kuningapoja konnadeks, et nad saaksid õnnelikult armastada (Kangur 1979: 18), Sutraputra elab linna ääres metsas ja on kogukonnaliige. Lasteraamatute õnnelikud lõpud tähistavad Kanguri puhul nõidadele traagilist, kuid humoorikalt lahendatud lõppu. Autor on toonud eesti lasteni esimesed konkreetselt halbade motiividega

ja inetu väljanägemisega nõiad, kes õnneks küll laste endiga kokku ei puutu, tegevustik on muinasjutuline.

Perviku "Kunksmoor" esindab lastekirjanduses täiesti uutset lähenemist folkloorsele nõiauskumusele. Nõid on reaalne inimene, kelle ülesandeks on realses maailmas olla inimeste ravitseja ja maailma päästja. Nõial on rohkem rolle, lisandub naiseks olemine ja seda on ka välimuse kirjeldustest märgata, küürus seljast on saanud sirge seljaga pikk moor (Pervik 2001: 5). Elukaaslase roll kapten Trummi kõrval toob ellu üksinduse ja paarisuhte vaheliste kompromisside loomise oskuse. Pervik on loonud Kunksmoori kaudu ideaalse võimaluse rääkida kõigest, olulisel kohal on kodu, perekond, sõprus, loodus, inimtegevuse tagajärjed. Vastanduste kaudu avalduvad nõial inimloomusele omased vastuolud ja tunded, kuigi ta elab ühiskonnast eraldatud saarel, on ta abistamise funktsiooni tõttu ikkagi ühiskonna liige. Kunksmoor on esimene omaette nõidkarakter, esimene hea ja väärt nõid, teda võiks nimetada lastekirjanduse staarnõiaks, tema tegelaskujust on saanud noorte nõidade autorid inspiratsioon. "Kunksmooris" avatakse nõia kaudu erinevaid teemasid, kuid samas annab autor nõiale võimaluse luua ka perekond, laste saamiseks on siiski Kunksmoor ja Trumm juba liiga vanad. Pervik ise on seletanud (2000: 12-13) Kunksmoori ja Trummi suhet keskaegse legendina nõiast ja tema õpilasest. Vastav legend on nähtavalt esitatud pigem tänapäevastes noorteraamatutes, kus nõidõpilased arendavad oma võlulukunsti meistri juures. Väiksematele lastele mõeldud nõiad käivad nõiakoolis, mille distsipliin sarnaneb tavakooliga.

Rannamaa "Nösperi Nõnni natuke" on läbinisti muinasjutulik, Nösperi Nõnni natuke on imeilus nõiaplika, kelle välimusest pole kuidagi nõida aimata. Natuke on sündinud tema ema poolt meisterdatud taimest ja peab hakkama nõidumist õppima. Rannamaa toetub samuti Perviku poolt esitatud legendile, nõiaks olemine on justkui amet, mida käiakse kogenumate juures õppimas ja see tuleb selgeks saada ka noorel tüdrukul. Väikse lapse vastakad tunded ajavad ta tihti nutma, autor toonitab, et nõiad ei tohi inimlikke nõrkusi omada, sest nende ülesanne on inimestele tuge pakkuda (Rannamaa 1977: 66). Rannamaa

kunstmuinasjutt toetub tuttavale muinasjutusüžeele, kus vaeslapsest saab lõpuks printsess, Nösperi Nõnni natuke aga puhkeb viimasel hetkel nutma ja muutub tagasi taimeks. Lapsnõia kujutamine on julge, kuid tüdruku erinevus nõiakuvandist ning loo muinasjutulisus ei tõsta Nösperi Nõnni natukest eraldi esile, tema nõiaväärtus jääb märkamatuks ja seda eriti "Kunksmoori" raamatu kõrval.

Kõik viis raamatut asetavad maagia ja võlukunsti esiplaanile, ime on lootus, mida vajasid toonased lapsed ja täiskasvanud. Fantaasiakirjanduse mitmekihilisus võimaldas nõidadel muutuda sajandialguse episoodilistest tegelastest omaette peategelasteks, tõsiste probleemide esitamise kõrval pole ära unustatud ka lapselikku maailmapilti ja nalja.

1980-ndatel fantaasia taandus ja esile tõusis realistlik proosa, ühiskond liikus poliitilise lagunemise suunas, konfliktid muutusid teravaks ja lootust püüti esialgu kuidagi vaigistada. Eelmise kümnendi hoogsad ja mahukad nõiaraamatud endale uusi lisandusi ei saanud, realistliku suundumuse seest tõusevad 1980-ndatel esile hoopis Rein Põdra "Kuldvits" (1982) ja Ira Lemberi "Tädi Fantaasia" (1985). Mõlemas õhukeses jutukogus leiab aset laste kohtumine kummalise naisega, keda lapsed kohe nõiaks peavad. Põder on valinud tundelisema tee seletamiseks, miks nõiaks nimetamine on ohtlik ja võib inimestele haiget teha. Laps teab metsas elavaid nõidu lasteraamatutest ning hirmutavaid jutte vanematelt inimestelt, selle teadmise põhjal kujuneb arvamus ka metsas elavast üksikust naisest. Kui Juuli lapse ühel talvepäeval külmumisest päästab, saab laps oma hirmust üle ja tunneb süüd, et on hea inimese kohta teiste eeskujul kurjasti mõelnud. Laps saab aru, et inimesed ei salli enda ümber teistsuguseid, aga ei julge ka ise eristuda, seetõttu mõtleb omaette, et tegelikult oli Juula loodusega kooskõlas elades teistest õnnelikum ja palju väärtuslikum inimene (Põder 1982: 13-14). Lember kasutab samasuguse tõsise teema lahendamisel fantaasiat ja huumorit. Kaks last arutavad nõia olemuse üle ja peavad luuuga koridori pühkivat naist nõiaks, kindlust lisab see, kui nõid ukse vahelt ühe poisi tuppa laseb ja seejärel musta kassi välja. Lapsed lähevad naise käest küsima, kas ta on nõid, naabrinaine aga solvub selle peale (Lember 1985: 40-43). Mõlemad raamatud on õpetlikud, kuna

annavad edasi ühiskonnas valitsevaid väärarusaamu, rahvas kannab nõidu koguaeg oma mälus ja täiskasvanud inimeste hoiakutest võivad lasteni jõuda väärteadmised.

3.4. Meesnõiad ja esimene lapsnõid: 1990-1999

Sajandi viimane kümnendik oli uute muutuste aeg, iseseisvunud Eesti kultuuritase oli madal ja lastekirjandus madalseisus, esile tõusis jälle fantaasia. Kuigi ajastu üldmeeleolud olid nukrad, ilmus kümnendi jooksul lausa kolm nõiaraamatut ja üldse mitte kunstiväärtusetud. 1993. aastal ilmus juba 1979. aastal televisioonis näidatud lastelavastusest tuttav Heljo Männi "Nõiakivi", lisaks ka Henno Käo "Dondijutud", mõlemas raamatus on peategelaseks meessoost nõid. Kivinõida ei saa lahterdada üheselt heaks või halvaks, kuna tema kurjuse motiivid on sõltuvuses üksindusest ja kurbusest. Jutustaja ehk autor on kinnitanud, et ei osanud Kivinõida kurjaks teha (Mänd 2010: 227). Kivi sees vangis olles saab nõid loomavanaemade rõõmsast elust osa vaid oma tehnika kaudu, nukker nõid ihkab ise rõõmu ja seltskonda. Moondades loomavanaemad lasteks, ei mõtle Kivinõid sellega kaasnevale kahjule. Ta elab oma kitsas maailmas, tal puudub sotsiaalne kontakt välisilmaga, aegajalt on tal võimalus kontakteeruda, kuid siis ei oska ta käituda sõbralikult. Raamat ilmus alles palju hiljem lavastusest, seega tuleb asetada Kivinõid toonasesse ühiskonnapilti ja tema vangistuse tagamaad on rohkem mõistetavad nõukogude režiimi taustal.

"Dondijutud" on Käo vaimumaailmast hea näide, ühte raamatusse on kokku toodud erinevad olendid ja nende seas nõid Karlutt oma nõiasekretäridega. Karlutt on esimene linnanõid ja Kivinõia kõrval ka teine meesnõid, elab ja töötab Tallinnas, tegeleb kurjuse tõrjumisega ning kutsub kummitusi ja tonte korrale. Tema väljanägemises pole midagi ebatavalist, mis eristaks teda tavalisest Tallinna kodanikust, kuid ta oskab nõiduda ja sõita luuaga. 1990-ndad tõid uued teemad kirjandusse, ühiskonna arengutest oli vaja ka lastele kirjutada. Nõiatemaatika on raamatus omaette äri, keldrikorrusel asub salakontor, kust käivad nõiad oma ülesandeid otsimas, sekretär on pidevalt telefonivalves, kui kusagil abi

peaks vaja minema (Käo 1993: 34-36). Omamoodi viitab seegi ajastu põrandaalustele salaäridele. Käo on ainsana tabanud nõida esitada koos vaimumaailma kõigi olenditega, nõia võimuses on vaime näha ja suhelda nendega, sõbrustada, aga ka noomida. Humoorika süžee taustal õhkub ka Karlutist üksindust, kuigi tal on sõbrad ja elu keset suurlinna. Karlutt on oma kõrgeast nõiavanusest hoolimata välimuselt alles keskealine meesterahvas, kellel oleks veel võimalik soetada perekond.

1998. aastal lisandus Edgar Valteri "Iika. Nii noor, aga juba nõid", tegemist on esimese raamatuga lapsnõiast, tema välimus on tavalise lapse sarnane, kuid punased sassis juuksed ja lapilised riided lisavad metsikust. Iika on oma lugejaga sama vana ja seetõttu on tal tegelaskujuna lihtsam lasteni jõuda. Klassikalises mõistes kooli asemel peab Iika käima nõiakoolis ja seejärel minema oma oskusi praktiseerima ehk iseseisvaks saama. Valteri raamat on nõiaraamatutest kõige multikultuursem, eesti rahvausul põhinev Iika satub kolme erinevasse nõiamaailma, mille kaudu lugeja saab tutvuda nõiakultuuriga laiemalt, kohtutakse lõunamaise suguharu pealiku ehk nõiaga, keskaegsete nõiaprotsessidega ja kaasaja okultistliku sektiga, kus harrastatakse musta maagiat. Iika enda seisukohalt on olulised enese- ja koduotsingud ning tema nõiduses on märgata täiskasvanulikkust ja elulist praktilisust.

3.5. Lapsnõidade buum: 2000-2010

Viimasesse kümnendisse, kus lastekirjandus on heale järele jõudnud ning fantaasiamaailmad järjest enam populaarsust kogumas, mahub veel kuus uut raamatut. Kõik nad on erinevad, kuid oma olemuselt kordavad juba varem ilmunud raamatuid. Erineb Peeter Sauteri ja tema laste poolt 2004. aastal ilmunud "Laste raamat". Ühe loona jutustatakse kahest tavalisest arstist, kes elavad tänapäevases maailmas ja tarbivad alkoholi. Tegelikult on nad nõiad, kes päästavad lõpuks uppunud inimesed ära. (Sauter 2004: 10) Lühike lugu annab märku, et laste arusaamine inimestest on üsna loogiline, kuid täiskasvanud püüavad seda laste eest võimalikult palju varjata. Arst võib samal ajal olla

nõid ning mõlemad ametid ei tähenda seda, et ravitsejad peaksid olema üliinimesed, kes ei tohiks töövälisel ajal juua alkoholi.

2005. aastal ilmus Kai Kensi "Lillede kuningriik. Peipsi nõid Laana", Laana on Nösperi Nõnni natukesele sarnaselt looduslikku päritolu ja imeilus tüdruk, kes nõiakuvandiga ei sarnane. Tema ülesandeks on hoolitseda looduse ja loomade eest ning suhelda kaitsehaldjatega. Tegevus on siiski suunatud tänapäeva ja Kens on suutnud omapäraselt, aga kohati liiga õpetlikult loodushoiust rääkida. Raamatus kaob ajaline loogika ära, Laana sünnib sadu aastaid tagasi ja on siis järsku tänapäevases maailmas, oskab kasutada mobiiltelefoni ja on kursis isegi päästeinfo telefoninumbriaga. Tavaliselt on nõiad teoseväliselt juba elanud sadu aastaid ja tulevad kohe raamatu alguses elama lugejaga samas ajarütmis, Laana mitmesaja aasta vältel kestnud elu aga pole tema ümbruses isegi loodust muutnud, see muutub häirivalt kummastavaks. Laana meenutab olemuselt pigem haldjat, kes elab loodusega samas rütmis ja on ise looduse osa, nõidumise asemel püüab ta pigem olla emalik ja õpetlik ning manitseda inimesi loodust hoidma, nõiale kõige iseloomulikum on Laana oskus lennata luuaga (Kens 2005: 49).

2008. aastal ilmusid Siiri Laidla "Raamatukogunõid Rosaalie", Markus Saksatamme "Võlur Sinku-Vinku ja nõiatrall" ning Reeli Reinausi "Saladuslik päevik". Saksatamm sarnaneb Kangurile, tegemist on Piia-Miia mängumaailma Tutulutumaaga, kuhu nõiad last ja mänguasju kimbutama tulevad. Saksatamm kirjeldab kiires tegevuses väga palju erinevaid tegelasi. Nõiad on väga saamatud ning rumalad, nõidus teeb neile endile pigem kahju kui kasu ning selle pinnalt tekivad nõidadel omavahelised pinged, kuid suhtumine lapsedesse on põlastav. Laps on kahjur, kes tuleb kindlasti hävitada (Saksatamm 2008: 95).

Laidla raamatu "Raamatukogunõid Rosaalie" idee raamatukogunõidiast on hea, sest lastesõbralik ja huumorit mõistev raamatukogutöötaja on lapse lugemisvaras väga tervitatav. Tegelaskuju ja käitumismustrid sarnanevad väga Perviku "Kunksmooriga", Rosaalie näeb isegi välja nagu Kunksmoor. Siiski asetseb Rosaalie tänapäeva lapsele

lähemal kui Kunksmoor, Laidla on kirjutanud nõiast kui lõbusast vanainimesest, kes viitsib lastega mängida. Rosaalie nõidumised on naljakad, aga samas ka huvitavalt õpetlikud. Oma raamatukogutöös nõiub Rosaalie kleepimise kaudu raamatud põnevaks, ta võtab ühest raamatust tegelase ja asetab selle teise, laste jaoks tundub lugemine kohe hoopis põnevam. (Laidla 2008: 54-56) Rosaalie on linnastunud nõid, kes pole unustanud loodust, nõidust kasutab eelkõige elupõnevuse saavutamiseks.

2008. aastal ilmus ka Reeli Reinausi „Saladuslik päevik”, raamat on ilmunud sarjas „Minu esimene raamat”, sarja kuuluvate lastejuttude sihtgrupiks peaksid olema 5–9-aastased lugejad (*Lastejutuvõistlus... 2013*). Koolide soovituslikes kirjandusnimestikes on raamat nii 2. klassi kui ka 6.–8. klassi lugemisvaras. Raamatu sihtgruppi arvestades kuuluks „Saladuslik päevik” nõiaraamatute valimisse, kuid tegelik vanuseline sobivus tõstaks teose üle tõmmatud vanusepiiri. Kuna Jaik ja Ansomardi kuuluvad varasemast kirjandusest siiski vaatluse alla, siis on analüüsitud ka Reinausi teost. Raamatus pole ühtegi konkreetset tegelaskuju, kes oleks nõid vastavate tunnustega. Üks 9-aastane nõiatüdruk Saara on vaimudemaailmas kinni ja tahab tagasi päris ellu pääseda. Nõiatüdruks peab ta end seetõttu, et tema vanaema oli loodusravitsejast nõid ja tüdruk õppis tema kõrval nõiduma (Reinaus 2008: 14). Süžee on teistest nõiaraamatutest tunduvalt keerulisem. Tavalised lapsed, kes on leidnud Saara päeviku, peavad ise õppima nõidust ning kavatsevad päästa tüdruku. Projekt muidugi õnnestub, kuid tulemuseks on mineviku ja oleviku muutumine, Saara on tagasi päris maailmas ja kõikide teadvus on seeläbi muutunud – Saara on nende elus alati olnud. Nõid pole tegelaskujuna olulisel kohal.

2010. aastal ilmus Kristiina Kassi „Nõianeiu Nöbinina”, mis ühtlasi on nõiaraamatute rivis viimane ja muutunud kõige populaarsemaks. Tegu on liikale väga sarnaneva tüdrukunõiaga, mõlema elutes on samasugused pidepunktid – põlvnemine, nõiakool, üksinda rändamine, koduotsingud, päästmine, kohtumine lastega. Nöbinina on laste jaoks tänapäeval kõige täiuslikum nõid, ilus ja headusele orienteeritud, temas on lapselikku rõõmu, aga ka trotsi. Nõidumisoskused on neilul väga mitmekesised, tõsistest teemadest viguriteni välja.

Nöbinina on esimene nõid, kes ei varja oma identiteeti ja näitab oma nõiaoskusi heameelega inimeste ees – lõhub hetkega puud ära (Kass 2010: 27), nõiub kokaraamatust toidu lauale (*Ibid.* : 41) või viib lapsed luuaga sõitma (*Ibid.* : 36-37).

Lastele nõidadest eeskujude vormimine ning nõiduste kaudu õpetliku, kuid lõbusa loo jutustamine on saanud võimalikuks alles 20. sajandi viimasest veerandist. Kunstmuinasjuttude buum 1970-ndatel võimaldas raamatutesse tuua uuesti mitmekihilise fantaasiamaailma ning nõidtegelased muutusid omaette karakteriteks. Iga põlvkond kasvab üles oma lasteraamatute nõidadega, kuid Kunksmoori ja Nöbinina kuulsus jätab teised nõiad üsna varju. Lasteraamatute nõiad on ühiskondlike muutuste tagajärel 21. sajandiks saavutanud populaarsuse, nõiad pakuvad lapsele mänguseltsi, aga ka imestamapanevaid nõidusi. Varasemates nõialugudes on lapstegelased nõidade kõrval harva esindatud, uuemates seiklevad koos nõidadega. Moodsa ühiskonna lapsed on hakanud vajama raamatutesse endaga samaväärseid tegelasi. Enamus nõidu on tänapäeval kujutatud lastena, kelle välimus sarnaneb tavalise lapsega. Nende pärinemine nõiasoost ei lase neid tavalisteks lasteks pidada ning säilib teoste muinasjutulisus. Nõiad on tulnud reaalsele elule lähemale, nad on muutunud sotsiaalsemaks ja osavõtlikumaks laste igapäevaelust. Samuti on nõidlapsed lugejatele mitte enam niivõrd õpetust jagavad, vaid pakuvad seltsi ja võimalust unistada enda võimetest, autorid otsivad uusi võimalusi ja liiguvad üha enam noortekirjanduse maagia poole. Nõidade elukeskkond on muutunud muinasjutumaadest reaalseks looduseks või linnaks.

4. NÕIANARRATIIVI ERIJOONI

Viimane peatükk keskendub nõianarratiivi erijoontele, mis valimi analüüsimisel esile tõusid. Lasteraamatu puhul on oluline, kuidas autor suudab loo kirja panna nii, et laps seda mõistaks ja huvi jätkuks rohkem kui korraks. Tundub, et nõia puhul piisab värvikast karakterist ja väärt lasteraamat võikski olla valmis. Kangelasest oleneb tegelikult palju, aga autor peab asetama tegelase ka väiksele lapsele arusaadavasse kultuurikeskkonda, ebatraditsiooniliste nõidade kujutamiseks on eesti lastekirjanduses arenguruumi veel palju.

Peatükis on vaadeldud nõiaraamatu suhet lapsega, kuidas autor on teost kirjutades silmas pidanud last. Väike laps kasvab järjest enam iseseisvamaks ja raamatud toetavad suureks saamist, pere ja kodu olulisus avaldab üha rohkem mõju. Nõidade üksindustemaatika tõusis pea kõikidest raamatutest tugevalt esile, üllatavaks kujunes autorite võime raamatu kaudu lapsele üsna märkamatult rääkida erinevatest pere ja koduga seotud temadest. Raamatud sisaldasid ülekaalukalt häid nõidu, kuid kurjad tegelaskujud suutsid oma pahtegudega lisada tasakaalu. Heade ja kurjade nõidade olemasolust kerkisid esile teoste sügavamad kihistused vastanduste temadel, peamisi neist on vaadeldud lähemalt. Lasteraamatute oluline osa on nõidumine, mille kaudu tegelaskuju suudab end veenvaks teha või mitte. Lähemalt on seletatud ka nõidumise funktsiooni teostes.

4.1. Nõiaraamatu suhe lapsega

Raamatu suhet lapsega saab vaadelda mitmest aspektist. Tihti on nõiaraamatus laps üks tegelastest, kas pea- või kõrvaltegelane. Viimasel ajal on nõidpeategelane muutunud lapseks endaks, mis toob ühte raamatusse kokku kahe erineva samealise tegelase maailmad. Tähelepanv on see, et kui jutustatakse lugu lapsnõiast, siis on teda tavalapse kõrval illustatsioonidel kujutatud suuremana. Juttudest ei ilmne, et nõid oma füüsiliselt

mõõtmelt palju erineks, pigem tähistab suurem kujutis esiletõusvat peategelast. Illustratsioon omab lasteraamatus suurt tähtsust ja oluline peakski olema rõhutatud, kuid tähtsamaks peetakse teksti ja pildi vastavust ning oluliste tunnuste rõhutamist (Müürsepp 1996: 8). Suurem kujutis võib tagada lapsele turvatunde, isegi kui tegemist on noore nõiaga, tundub visuaalselt ta lapsest vanem ja iseseisvam. Laps võib nõida usaldada. Kurjad nõiad on enamjaolt kujutatud tunduvalt pisematena või lapsega samades mõõtmetes. Ka see tagab kindlustunde, lapsel on võimalus nõiast ja kurjusest võitu saada.

Esimestes nõiaraamatutes esines tegevustikus nõidu üsna vähe, nende kokkupuude lastega jäi üürikeseks, seda võiks nimetada vastastikuseks huvipuuduseks. Kreutzwaldi muinasjuttudes annab tark nõu, kuid sügavamaid sõprussuhteid lastega ei looda, tihti jääb üldse targa olemus mõistatuseks. Ka Lutsu „Nukitsamehes” on Itit ja Kustit vangis hoidnud eit lastest koguaeg eemal, tal on lapsi vaja töö tegemiseks, kuid nendega suhtlemine on ebaoluline. Eelmise sajandi viimasel veerandil ilmunud nõiaraamatud hoiavad lapsest heaga eemale, Kangur räägib mänguasjade maailmast, kuhu lasteteemat sisse ei tooda. Rannamaa muinasjutt „Nösperi Nõnni natukesest” puudutab juba tüdruku arenemist naiseks. Ainult „Kunksmoori” raamatus kohtab ka lapsi, keda vana nõid aitab, kuid need jäävad loo seisukohalt üsna märkamatuks. 1990-ndate lõpus teeb Iika juba esimesi suuremaid katseid lastega suhelda. Rännates erinevates ajastutes kohtub ta mitme lapsega, kuid sõprussuhted katkevad, sest Iika rändab edasi. Edgar Valterile on iseloomulik sättida mitte lihtsalt üksik, vaid tugevalt selles suunas meelestatud peategelane inimeste keskele, et lõpuks lasta tal valida vaikne metsaelu. Liigne familiaarsus nõia ja lapse vahel ei olnud ajastule kohane, sest rahvuslik kultuur ja kasvatusteadused alles tasapisi hakkasid läänelikku avatust eeskujuks võtma. 21. sajandi nõiad on kõik lapsekesksed, suhtlus toimub pingevabalt ja suure sõbralikkusega. Tänapäevastes lasteraamatutes on tavaline, et tegevusse on kaasatud ka lapstegelased ja tüüpiliseks on kujunenud õde ja vend või neljane rühm. Eri vanuse, soo ja iseloomuga laste kujutamisel saavad lugejad valida endaga sarnase tegelase. (Müürsepp 2005: 26) Lapsnõiad annavad lugejale võimaluse oma kangelasega samastuda, Nöbinina püüab purustada igakülgset aegunud käitumismustreid ja tõstab lapse teadlikkuse ja soovid

ühiskonnas kõrgele. Nõiakooli lõpetades tuli hakata kurjaks nõiaks ja võtta endale nõiamoori tiitel, kuid Nöbinina astus sellele reeglile vastu mõlemas aspektis. Tema tahtmine oli saada heaks nõianeiuks ja ta suutis terve kurja suguseltsi ees oma tahtmise saavutada (Kass 2010: 11). Lapse kõrvaltvaataja roll on asendunud lastekirjanduses iseteadliku ja kriitilise lapsega (Müürsepp 2005: 25).

Autoritele on omane kolmandas isikus jutustamine, seda peetakse lasteraamatute puhul ka kõige soovituslikumaks, sest lapsel võib olla keeruline lugeda minavormis teoseid. Mänd ja Laidla on kasutanud lisaks ka otsest lugeja kõnetamist autori poolt. Männi teos „Nõiakivi” on lastelavastuse põhjal kirjutatud ja seetõttu on kasutatud jutustajat, kes tegevust pidevalt kirjeldab ja saadab. Laidla küsib tegevuse arendamise vahepeal lastelt küsimusi, näiteks „Kas sina teed hommikuvõimlemist?” (2008: 10).

4.2. Perekond ja kodu

Läbiv teema kõigis raamatutes on perekond, sellest on juttu kas otseselt tegelaste kaudu või ilmnevad erinevad mustrid varjatult. Lapse suurimad väärtused on oma ema, isa ja kodu, need on olulised terve elu. Kuna nõid on raamatutes ühiskonnaliige, siis puudutavad teda samad teemad ja esile kerkib läbiv üksindusmotiiv.

Lasteraamatutes ei eksisteeri ühtegi püsivat nõiaperekonda, kuid on märgata, et nad igatsevad selle järgi. Nõidade üksindus tõstab nad lapse jaoks tegelasena esile, sest mitme nõia kooseksisteerimise puhul võib juhtuda, et imepärasuse suurem hulk nõrgendab selle mõju lugeja jaoks. Nõiad on justkui vaeslapsed, neil puudub perekond, kodu ja sõbrad, nende juuksed on sassis ja riided väga tagasihoidlikud. Vaeslapse temaatika võimaldab kirjutada seikluslugusid ning vaeslaps võib ime läbi muutuda ja saavutada kõik vajaliku (Süvalep 2010: 6). Nõid on samaaegselt ühiskonna osa ja sellest ära lõigatud, tihti on üksindust kompenseeritud kodu kaudu ehk siis materiaalsel kujul oma maja ja elupaiga olemasoluga. Nõiamaja on oluline kujund, see pole lihtsalt kodu, vaid kummaline ja

müstiline ning sisaldab palju veidraid piasjasju, täiuslikkusest ei puudu ämblikuvõrgud ja väike korralagedus. Nöbinina aga propageerib puhast kodu ja annab lastele eeskujuga oma toa eest hoolitsemiseks (Kass 2010: 14, 25).

Kurjade nõidade vähesus ei luba täielikult üldistada nende arusaamu pere ja koduga seotud väärtustest, nad esinevad laste kimbutajatena ning nende eluolu pole oluline teema. Kodu ja pereteema on tugevalt esindatud pikemates proosaraamatutes: „Kunskmooris”, „Iikas”, „Nõianeiu Nöbininas”, „Raamatukogunõid Rosaalies”, „Dondijuttudes”. Kodu puhul on oluline märkida, et noored nõianeid Iika ja Nöbinina tegelikult kasvavad oma nõiakodus vähemalt sada aastat, siis alles lõpetavad nõiakooli ja alustavad iseseisvat elu. Nöbinina jaoks oli kodust pääsemine õnnistus, tema ema jaoks samuti (Kass 2010: 12) ning seetõttu jätab sügav mets neiu hingelise trauma. Nöbininal on vajadus perekonna, inimeste läheduse ja soojuse järele, mis tal oma kodus ja eelnevas elus puudusid. Varjatult tõuseb esile kasulapse temaatika, võõras perekond võtab nõianeiu omaks ja uus laps kohaneb pereväärtustega, olgugi, et ainult hooajaliselt. Iika jaoks on kodust lahkumine mõnevõrra raskem, Valter on kujutanud Iikat orvuna, kes elas koos kuue kasuema nõialossis (1998: 4), tema jaoks on üksinduse teema raskem ja seetõttu ka oma kodu otsingud hingeliselt keerulisemad. Kui ta lõpuks sõidab põldude kohal ja tunneb, et on koju jõudnud, muutub teose lõpptoon silmnähtavalt soojaks. Iika ei jää üksinda, ta valib omale sõbraks musta kassi.

Kunskmoor ja Rosaalie leiavad endale vanas eas elukaaslaseks mehe. Rosaalie jaoks tähendab see seda, et nõiast saab kahe tavalise lapse vanaema, perekonnaliige. Vahva vanaematüüpi nõid ühendab noorema ja vanema põlvkonna. Lapse jaoks on oluline vana inimese mängulõbu ja rõõmsameelsus, mis loob suhtlemiseks ühise tasandi. Lapsed on oma uue ägeda vanaema üle uhked, sest ta jaksab lastega mängida ja viitsib nendega tegeleda (Laidla 2008: 122). Laidla pakub oma raamatus erinevaid perekonnalahendusi veel. Rosaalie leiab üles oma kadunud õe, kelleks on Nukitsamehe nõiaema, kadunud pereliikmete kohtumine on südamlük. Lisaks on tegevuses Nukitsamees, kellest Laidla

teoses on saanud Vassili Nurmkana (*Ibid.*: 119). Härra Nurmkana saatus paneb mõtisklema, et kuna nõiad elavad sadu aastaid ja Laidla raamatus toimub tegevus tänapäeval, siis Lutsu „Nukitsamehe” ilmumisega on vahe peaaegu sada aastat. Selle aja jooksul pole Vassili oluliselt vananenud, järelikult võib arvata, et ka temas on peidus nõiavõimed, mida ta pole avastanud või mis on kahanenud tänapäevases elukeskkonnas. Vassili abiellub tavalise naisega ning loomulik peremudel eeldab järglaste saamist, seega annab Laidla vähemalt lugejale võimaluse fantaseerida tulevases nõiaperekonnast. Henno Käo kirjeldab oma teoses nõid Karlutti mehena, kelle pruut on maha jätnud. Tema üksindusest tõuseb esile igatsus naise järele, eriti kui üks sõber tont Dont kavatseb abielluda.

Iika ja Nöbinina puhul on räägitud enne rännakule asumist ka nõiapereest, Iika kasvas kasuemade käe all ja Nöbinina puhul on samuti räägitud naisnõidadest, ei ühtegi isanõida. Lapsed küll sünnivad, aga perekondi pole, sünnilugu on teisiti lahendatud või üldse ära jäetud, raamatud ei sisalda ema- ega isanõidu, samuti pole nõiatüdrukute kõrval ühtegi nõiapoissi. Poistest nõiapuuduse peamiseks põhjuseks on ilmselt nõia nimetus ja sellega seostuv naisterahvas. Lastekirjanduses on poisse see-eest rohkem kujutatud väikeste tontide, kummituste, noorpaganate ja võluritena. Viimane neist on olemuselt sarnane nõiaga, vahe on nimes ja tegevuses, nõidumise asemel võlutakse. Mitu raamatut puudutab võluri tegelast ja selle erinevust nõiast, lasteraamat ise soosib erinevuste süvendamist. „Dondijuttudes” võtab Karlutt tegelikult suure riski naerualuseks jääda. Ta on nõid, kes sõidab luuaga, kuid pakub enda kohta välja ka võluri nimetuse (Käo 1993: 5). Laidla toonitab oma raamatus, et nõiad on rohkem naised ja võlurid mehed (2008: 38). Nöbinina praktiseerib teose jooksul läbivalt nõidumise asemel hoopis võlumist (Kass 2010), mis toob kaks maagia vormi teineteisele lähemale.

Raamatutes puuduvad kokkuhoidvad nõiaperekonnad, kes järgiksid klassikalist peremudelit. Asjaolu võib seostada emarolli väärtusega ühiskonnas. Ema on iga lapse jaoks kõige olulisem inimene ning võimalik, et sellest tulenevalt pole väikestele emanõidadest sobilik kirjutada. Naisnõiad on lastega suured sõbrad, vähestel meesnõidadel on aga

minimaalne kokkupuude lastega. Meesnõia sõbrustamine võõra lapsega, talle kommade nõidumine või luuaga sõitma kutsumine poleks automaatselt sobilik süžee. Selline kirjandus toodaks pedofiiliahirme ja oleks võõristav, välja arvatud juhul, kui mõni hea kirjanik ei suuda temaatikat väga positiivselt lahendada. Eriti raskeks teeb asjaolu see, et nõidadel pole väga erinevat riietumisstiili inimestest. Võluritel on tihti omapärane riietus, laps ning ka lapsevanem mõistab, et tegemist on eelkõige võluriga, mitte niivõrd meessoost isikuga.

4.3. Hea ja kurja vastandus

Muinasjuttude üheks eelduseks on hea ja kurja vastandus, sellele on rajatud ka nõiafantaasiad. Valitud teostes tulevad vastandused esile pehmelt ja lapsele otseselt märkamata. Eelpool seletatud üksinduse ja perekonna temaatika ei pääse kangelase positiivse ja rõõmsa eluhoiaku tagant häirivalt esile, mõtlema paneb just problemaatika kandumine teosest teosesse. Koduses keskkonnast hoitakse väga kinni ja kuigi pole räägitud, et tegemist on eesti nõidadega, siis laseb tuttavlikkus seda eeldada. Isegi tänapäevased nõiad ei kipu teiste kultuuride tarkusi omaks võtma ja muutuvad modernsemaks rahvatraditsiooni taasloomise kaudu. Varasemad raamatud räägivad metsast kõhedust tekitava keskkonnana, hirmuäratav võib teinekord julgusega olla ületatav ja viia õnneni. Metsa eksimine ja kodu leidmine on muinasjutulik motiiv, mida on kasutanud nii Kreutzwald kui Luts ning uuematest autoritest Valter ja Laidla, erinevuseks on see, et kui varem nõiad eksitasid lapsi metsa, siis kaasaegsed nõiad kasutavad oma taibukust ja võimeid, et laps metsast üles leida – nõidumise funktsioon on muutunud. Ka „Nõiakivis” on mets tähenduslik, see on ühtlasi loomategelaste kodu, nõiakivi ümber olev mets teeb aga ettevaatlikuks. Fakt on see, et nõia kodu ei pea enam asuma paksu metsa sees varjatult, vaid ta võib vabalt elada inimeste keskel, võtta osa ühiskonnast ja sulanduda perekonda. Henno Kāo „Dondijuttude” tegevus toimub Tallinnas ja linnakeskkonnast enam on rõhutatud tegelaste hingeelule ja igapäevale. Tekib tüüpiline pilt väsinud tööinimesest, kes otsib uut

tööd ja loodab paremat elu. Karlutt otsib pööraste ja humoorikate seikluste taga hingerahu, oma vastakaid tundeid hoiab ta tasakaalus ja varjab nõiatööga.

Hea lapse eeskujuks tõstmine halvale lapsele pole teoste omaette eesmärk ja tegelikult on seda kasutanud vaid Kristiina Kass. Nöbinina õpetab väikeste nõiavigurite kaudu jonnakaid ja sõnakuulmatuid lapsi, oma osa saavad ka täiskasvanud, kes käituvad valesti. Selle taustal lähevad omavahel tülli kaks perekonda – musterpere Puravikud ja närvilised Rikkad. Proua Puravik teatab, et talle pole kunagi Rikkad meeldinud (Kass 2010: 60), võimalik, et siit leiab ironia raha ja iseloomu vahel.

Mängunõiad elavad oma maailmas ja ei pääse lapseni reaalselt, kuid Saksatamme raamatus Piia-Miia läheb fantaasiamaailma nii sisse, et kõik tundubki päris, lõbu ja oht on samaväärselt reaalsed. Nii Kanguri kui Saksatamme mängumaadel valitseb oma reaalsus ja mänguasjade suurimaks hirmuks on nõiad. Ilusad nukud ja mänguasjad on vastandatud inetutele nõidadele, selgusetuks jääb see, et kas nõiad on mängumaailmas reaalsed lelud nagu nukudki või on nad mänguasjade kujutlusfantaasiad.

4.4. Nõiduse loomise vahendid

Nõid ilma võimeteta poleks usutav, seega on nõiakunsti olemasolu ja selle esitamine lapse jaoks määrava tähtsusega. Nõidumine võib olla hea või halb, esmatähtis on selle sisuline naljakus. Veel toredam on, kui nõidus ei tööta nii nagu peaks, nõidadel on samuti õigus eksida, sest nad pole kõikvõimsad ja ei saa tervet maailma muuta. Nõidadele on iseloomulik, et nad ei vaja nõidumiseks oluliselt abivahendeid, suurim vägi peitub kavatsuses ja õigetes sõnades. Mida rohkem teose tegevus toimub muinasjutumaailmas, seda rohkem kasutatakse ka abivahendeid, ilmneb võlusesemete olulisus.

Inimsõbralikud nõiad on peamiselt taimedega tohterdajad. Ravitsemine pole raamatutes omaette eesmärk, konkreetsemalt arsti asendusrolli täidab vaid Kunksmoor. Tema põhiline

tegevus on taimeseгу abil inimeste abistamine, kuid teda huvitavad ka tõsisemad ja globaalsemad probleemid. Kunksmoor püüab maailmas toimuvaid õnnetusi ära hoida, kergemad vigurid oma lõbuks käivad elu juurde. Loodusnõid Laana ravib loomi ja peab samuti loodust oluliseks, aga püüab hoopis õpetlikumal viisil kahjustajaid mõjutada. Nõbininal on samuti taimetarkused olemas, kuid tema nõidumine tuleb pigem mõttelise kujutlemise kaudu esile. Nõidumise tõsine funktsioon avaldub surma ületamisega, kellegi elu päästmisega. Kunksmooril ja Nõbininal on võime surmast jagu saada, Kunksmoor tõi ellu tagasi meremehe ja Nõbinina elustas topisloomad. Nõidade võimekus on seega väga kõrgel tasemel, erinevalt Reinausi nõiatüdruk Saarast, kes kodus ohtlikku nõidust proovis, on ülejäänud nõiad teadlikud oma tegevusest ja nõiduma õppimine toimub lustakate äpardumiste najal, ohtlikke nõiduste proovimist üldiselt ei propageerita.

Proovides üldistada nõidumist eesti lasteraamatutes, siis tegelikult on igal nõial omad saladused ja ka taimeravi ei toimi ühtemoodi, tegelase ja tegevustiku algaines on küll üks, aga autori visioonist lähtuvalt muutunud igas raamatus erimoeliseks. Kõige ühendavamaks lüliks nõidade puhul võib pidada luuda ja nõiasõnu. Luuast on lahti õelnud tegelikult üsna mitmedki vanad nõiad, aga õhus liikumise võime teatud abivahendiga on kõikidel olemas, levinum neist on luud. Nõiasõnade mõju on igas raamatus tunda, kuid üllataval kombel on selleks peamiselt pobin, millest keegi aru ei saa. Kõige uhkemalt on esindatud Kivinõia väesõnad, kuid tuleb arvestada, et teos on televisiooni tarbeks kirjutatud ja nõidumine lauluna lastesaates olulist rolli mängis.

Lasteraamatute nõiad erinevad välimuse, soo, vanuse ja iseloomu poolest. Igal nõial on oma spetsiifika, millele ta keskendunud on. Kõiki nõidu ühendab läbi 150 aasta sarnane elusaatus – üksindus. Kujunenud nõianarratiivis on näha, et reaalses maailmas toimuv mõjutab oluliselt ka lastekirjanduse arenguid, sellest lähtuvalt on raamatud lapsekesksmaks muutnud ning tõsiste teemade ja nõidumise kõrval ei ole unustatud huumorit, mis lapse fantaasiat arengut toetab.

KOKKUVÕTE

Nõiaraamatute analüüs näitab, et folkloorist pärit arhetüüpne nõia tegelaskuju on aja jooksul olnud pidevas muutumises. Rahvausundi põhjal peeti nõiaks reaalseid inimesi, uskumus on põlvest põlve kinnistunud rahva mälus ja nõia nimetust kasutatakse ka tänapäeval rahvaravitsejate kohta. Muistsest tugevast nõiausust on säilinud nõia nimetus, lastekirjanduses on aga märgata vastupidist reaktsiooni, varasemates teostes nõia mainimised on muutunud uuemas lastekirjanduses iseseisvateks nõidtegelasteks. Muutused on toimunud rahulikult ja stabiilselt, lasteraamatu nõidlapsed on arengu loogiline progress.

Lastekirjandus ja -kultuur on pikka aega pidanud nõiakuvandiks luuaga sõitvat intetut nõiamoori, eesti lastekirjanduse nõiad on 21. sajandi algusega selle kuvandi kirjanduses lõhkunud, vanad nõiamoorid on muutunud energilisemateks ja lastesõbralikemaks, täiesti omaette hoiavad vähesed meesnõiad ning kõige suurema rühma moodustavad lapsnõiad. Õpetlik ja moraalipõhine kirjandus soosis kurjasid nõidasid, kirjanduse muutuv funktsioon, ühiskonna muudatused ja lapse individuaalne areng on põhjustanud ka nõudluse teistsuguste nõidade järele. Lasteraamatus ei tohiks tänapäeval esile tõusta kasvatuslik moment, lapsed otsivad pigem lugemisnaudingut ja fantaasiaelamust. Uusaja nõiasüžeed on üles ehitatud sotsiaalsele suhtlemisele, lapsepõlve kogemisele ning mõnusale huumorile. Kuna nõiatemaatika on tugevalt seotud muinasjuttudega, muutuvad folklooripõhised teosed ühesuguselt toredaks, eredaid nõidkaraktereid tõuseb esile üha vähem. Noortekirjanduse piirialal hakkab domineerima teistsugune nõiakujutus, oluliseks muutub maagiline tegevus ja sellega kaasneb ka suurem hirmu- ja õudusetunnetus. Nii nagu liiguvad lastekirjanduse piirid ja vajadused vastavalt ajastule, nii jõuab aja jooksul ka üha keerulisem maailmakujutus lasteraamatusse.

Uurimistöö andis lastekirjanduse nõidadest ülevaate 150 aasta jooksul, edaspidine laste- ja noortekirjanduse piirialale jäävate teoste analüüs ning eraldi noortemaagia vaatlemine võimaldaksid koondada tervikliku nõianarratiivi eesti laste- ja noortekirjanduses ning eristada täpsemalt nõiakujutamise spetsiifikat muust üleloomulikkusest.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Ansomardi 1979.** „Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud” ja teisi jutte. Tallinn: Eesti Raamat.
- Baas 2003.** – [WWW] URL <http://www.dcc.ttu.ee/andri/sfbooks/default.asp> (12.05.2013).
- Eisen, Matthias Johann 1995.** Eesti mütoloogia. Tallinn: Mats.
- Ginzburg, Carlo 2009.** Ajaloo ööpoolel. Nõiasabati Lahtimõtestamine. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Hargla, Indrek 2004.** Mis on ulmekirjandus? – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 2–5.
- Jaik, Juhan 1993.** Pombi ja Üdsimärdi nõiad. Tallinn: Kupar.
- Jaik, Juhan 1999.** Nõiutud Tuks. Tallinn: Steamark.
- Kangur, Kalju 1969.** Timbu-Limbu õukond ja lumemöldrid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kangur, Kalju 1979.** Unenäod kristallkohvris. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kass, Kristiina 2010.** Nõianeiu Nöbinina. Tallinn: Tänapäev.
- Kens, Kai 2005.** Lillede kuningriik. Peipsi nõid Laana. Tartu: Atlex.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978.** Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Krusten, Reet 1995.** Eesti lastekirjandus. Tartu: Elmatar.
- Kumberg, Krista 2008.** Haldjad kirjanduses, meedias ja meeltes. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 19–24.
- Kumberg, Krista 2010.** Elav vaimuelu laste- ja noortekirjanduses. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 18–22.
- Käo, Henno 1993.** Dondijutud. Tallinn: Tiritamm.
- Laidla, Siiri 2008.** Raamatukogunõid Rosaalie. Tallinn: Tänapäev.
- Lastejutuvõistlus „Minu esimene raamat” 2003.** – [WWW] URL http://www.elk.ee/?page_id=895 (12.05.2013).

- Laugaste, Eduard 1937.** Nõia ja nõiduse nimetusi eesti murdeis. Eesti keele arhiivi toimetised nr 8. Tartu: Eesti keele arhiivi kirjastus.
- Lember, Ira 1985.** Tädi Fantaasia. Tallinn: Eesti Raamat.
- LKS = Reet Krusten, Krista Kumberg, Mare Mürsepp, Mari Niitra, Hille Ojala, Jaanika Palm, Malle Reidlov, Ave Tarrend 2006.** Lastekirjanduse sõnastik. Toim. Jaanika Palm, Ülle Väljataga. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus.
- Loorits, Oskar 1998.** Liivi rahva usund III. Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühma väljaanne. Tartu: Eesti Keele Instituut.
- Luts, Oskar 1986.** Nukitsamees. Tallinn: Perioodika.
- Mänd, Heljo 2010.** Nõiakivi. Tallinn: Sinisukk.
- Mürsepp, Mare 1996.** Pilt lasteraamatus. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 6–8.
- Mürsepp, Mare 2005.** Lapse tähendus eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatusteadus ja lastekirjandus. Tallinna Pedagoogikaülikooli Sotsiaalteaduste dissertatsioonid 16. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Mürsepp, Mare 2009.** Linnulennult 2008. aasta lastekirjandusest. – Sirp nr 12, 9.
- Niiberg, Toivo, Airi Metspalu, Mare Linnas 2009.** Muinasjutt lapse arendaja ja lohutajana. Tartu: Atlex.
- Niitra, Mari 2004.** Kollid, kratid, diilerid ja tellerid: Henno Käo loomingust. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 6–11.
- Niitra, Mari 2005.** Piirid kahe maailma vahel. Sissevaateid eesti lastekirjanduse fantaasiamaailma. – Eesti Lastekirjanduse Teabekeskuse toimetised 2. Toim. Ülle Väljataga, Anu Kehman. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus, 111–121.
- Niitra, Mari 2011.** Fantaasia päästab maailma. – Eesti Lastekirjanduse Keskuse toimetised 4. Toim. Jaanika Palm, Ülle Väljataga, Anu Kehman. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus, 57–70.
- Nikolajeva, Maria 1996.** Children`s literature comes of age: towards a new aesthetic. New York & London: Garland Publishing.

- Nukitsa konkurss 2013.** – [WWW] URL http://www.elk.ee/?page_id=584 (12.05.2013).
- Org, Andrus 2001.** Ulmežanri piirjooni. – Keel ja Kirjandus nr 12, 825–839.
- Org, Andrus 2008.** Õudusfiktsiooni narratiivsed tehnikad. – Keel ja Kirjandus nr 6, 421–441.
- Palm, Jaanika 2012.** Harju keskmine: eesti lastekirjandus aastal 2011. – Sirp nr 12, 7.
- Palm, Jaanika 2013.** Karneval ja köögiviljasupp: eesti lastekirjandus aastal 2012. – Sirp nr 10, 10.
- Pervik, Aino 2000.** Hea ja kurja vahel: fantaasiast meie nõukogudeaegses lastekirjanduses. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 8–17.
- Pervik, Aino 2001.** Kunksmoor. Kunksmoor. Kunksmoor ja kapten Trumm. Tallinn: Tiritamm.
- Pervik, Aino 2005.** Müüdid ja põhitõed maailmapildi kujunemisel. – Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 1–7.
- Petzoldt, Leander, Reet Hiimäe 2010.** Väike deemonite ja vaimolendite leksikon. Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Pöder, Rein 1982.** Kuldvits. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rannamaa, Silvia 1977.** Nösperi Nõnni natuke. Tallinn: Eesti Raamat.
- Reinaus, Reeli 2008.** Saladuslik päevik. Tallinn: Tänapäev.
- Rist, Taivo 2001.** “Eesti rahva ennemuistsed jutud” kui ulme – [WWW] URL <http://www.obs.ee/cgi-bin/w3-mysql/algernon/tekst.html?id=1433> (12.05.2013).
- Russell, Jeffrey B. 2001.** Nõiakunsti ajalugu. Nõiad, ketserid ja paganad. Tallinn: Kunst.
- Saksatamm, Markus 2008.** Võlur Sinku-Vinku ja nõiatrall. Tallinn: Varrak.
- Sauter, Rull, Ekke Sauter, Pipa Sauter, Peeter Sauter 2004.** Laste raamat. Tallinn: Huma.
- Süvalep, Ele 2010.** Vaeslapse käsikivi: igapäeva- ja imelugu. Nukits: Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse almanahh, 2–8
- Tatar, Maria 2009.** Enchanted Hunters. The Power of Stories in Childhood. New York and London, W. W. Norton & Company.

Torp-Kõivupuu, Marju 2007. Haigus kui staatusesümbol: Traditsioon, lähiminevik ja tänapäev. – Akadeemia nr 4, 812–846

Valter, Edgar 1998. Iika. Nii noor, aga juba nõid. Tallinn: Sinisukk.

The Depiction of the Witch in Estonian Children's Literature

SUMMARY

Every year more and more fantasy books with characters that have supernatural abilities come out in Estonian children's literature. Appreciating the child in the society has also altered literature and the heroes resemble their readers ever more. The books about witches that are aimed at younger children differ considerably from the magic-depicting books for young adults. This research paper examines how the depiction of the witch in Estonian children's literature has changed in the course of 150 years. In order to achieve this aim, 20 books beginning from the middle of the 19th century were studied.

Witches come from folk beliefs and because of influences from Christianity they have held a marginalised position in society for a long time. Writers have borrowed this character from folklore and shaped it according to the development of the society. Literature from other countries has influenced this character a lot – at the end of the 19th century fairy tales gave people the image of the wicked witch that persisted until the middle of the 20th century. The present research paper studies the change in the depiction of the witch through changes in children's literature. At the beginning of the 21st century the most prevalent witch type is the child-witch, who has achieved great popularity among its readers. Children have begun to need beside them literary heroes of their own age who would help them understand life so it would not lose its playfulness and fun.

In children's books' a witch combines reality and the spirit world, they are characters with magical abilities, but they look like humans, live among people and they have the same rights to a family. Even though the witches in Estonian children's literature have a similar background and attitude towards life, they all lead very different lives. This research paper

has analysed in more detail the similarities between the witches and the possible reasons for the differences between them.

In conclusion, it can be said that alongside children these days, children's literature develops just as fast; the wishes and observations of children play a role in a book's success. The theme of witches is engaging children around the world and it is a positive development that children in Estonia have their own role models to look up to – young witch who transcend the limitations of the book and take part in the whole culture of children.

LISA. Analüüsitud nõiaraamatute nimekiri

Ansomardi 1979 (esmatrükk 1901). „Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud” ja teisi jutte.

Tallinn: Eesti Raamat.

Jaik, Juhan 1999 (esmatrükk 1944). Nõiutud Tuks. Tallinn: Steamark.

Jaik, Juhan 1993 (esmatrükk 1934). Pombi ja Üdsimärdi nõiad. Tallinn: Kupar.

Kangur, Kalju 1969. Timbu-Limbu õukond ja lumemöldrid. Tallinn: Eesti Raamat.

Kangur, Kalju 1979. Unenäod kristallkohvris. Tallinn: Eesti Raamat.

Kass, Kristiina 2010. Nõianeiu Nöbinina. Tallinn: Tänapäev.

Kens, Kai 2005. Lillede kuningriik. Peipsi nõid Laana. Tartu: Atlex.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978 (esmatrükk 1866). Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn: Eesti Raamat.

Käo, Henno 1993. Dondijutud. Tallinn: Tiritamm.

Laidla, Siiri 2008. Raamatukogunõid Rosaalie. Tallinn: Tänapäev.

Lember, Ira 1985. Tädi Fantaasia. Tallinn: Eesti Raamat.

Luts, Oskar 1986. Nukitsamees. Tallinn: Perioodika.

Mänd, Heljo 2010 (esmatrükk 1993). Nõiakivi. Tallinn: Sinisukk.

Pervik, Aino 2001 (esmatrükkid 1975, 1977). Kunksmoor. Kunksmoor. Kunksmoor ja kapten Trumm. Tallinn: Tiritamm.

Pöder, Rein 1982. Kuldvits. Tallinn: Eesti Raamat.

Rannamaa, Silvia 1977. Nösperi Nõnni natuke. Tallinn: Eesti Raamat.

Reinaus, Reeli 2008. Saladuslik päevik. Tallinn: Tänapäev.

Saksatamm, Markus 2008. Võlur Sinku-Vinku ja nõiatrall. Tallinn: Varrak.

Sauter, Rull, Ekke Sauter, Pipa Sauter, Peeter Sauter 2004. Laste raamat. Tallinn: Huma.

Valter, Edgar 1998. Iika. Nii noor, aga juba nõid. Tallinn: Sinisukk.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina TRIIN LEES
(sünnikuupäev: 01.05.1985 ^(autori nimi))

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

NOIA KUDUTAMINE EESTI LASTEKIRJANDUSES
(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on JANEK KRAAVI
(juhendaja nimi)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 28.05.2013
(allkiri ja kuupäev)